

Э. ХОЛИҚОВ, М. РУСТАМОВ, М. ЛАФАСОВ

МЕРОСИМИЗ ИЛДИЗЛАРИ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2008

Халқимизнинг турмуш тарзи, анъана ва урф-одатлари, миллий қадриятлари ҳақида адабиётлар анча кам.

Ушбу асар ўзбекона урф-одатлар, ахлоқ-одоб меъёрлари, муомала маданияти, умуман айтганда, халқ тарихи, турмуши ҳақида зарур маълумотлар бериши билан қимматлидир.

Тақризчи:
тарих фанлари доктори,
профессор **Д. Алимова**

Х 72

Холиқов Э.

Меросимиз илдизлари/Э. Холиқов; М. Рустамов,
М. Лафасов. — Т.: Маънавият, 2008. — 96 б.

И. Рустамов М. II. Лафасов М.

ББК 63.5(5У)

X 4702620204-23
M25(04)-08

ISBN 978-9943-04-053-3

© «Маънавият», 2008

МУАЛЛИФЛАРДАН

Умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиб, ўз заминимизга татбиқ этиш лозим. Шу билан бирга миллий ўзига хослигимизни, асрлар синовидан ўтган анъаналаримизни, ҳамиша иймон-этиқод билан яшаш каби ҳаётий тамойилларимизни ҳам сақлаб, юксалтириб боришимиз зарур.

Ислом Каримов

Кейинги йилларда қадр ҳамда қадрият сўзларини тез-тез, такрор-такрор тилга оладиган, завқланиб, гурурланиб айтадиган бўлиб қолдик.

Қадр нима дегани?

Қадр — бу инсоннинг ўзи яшаб турган жамоа, жамиятдаги ўрни, роли, айтиб бир вақтда жамоа, жамиятнинг унга бўлган муносабати мезонидир.

Қадрият эса авлод-аждодлари, ота-боболаридан авлоддан-авлодга ўтиб келаётган иқтисодий, маданий, маънавий, маърифий, ахлоқий бойликлар, қимматлар, анъаналар, урф-одатлар, бир сўз билан айтганда ноёб маънавий меросдир.

Бу дунёда ҳар бир инсон ўз қадрига эга.

Қадр инсон туғилган кундан эътиборан унинг табиатида, қалбида жўш ура бошлайди. Ота-она исриятдан, она сутидан ўтган қадрни болалик йилларидан, ёшлигидан бошлаб авайлаб, эъозлаб, ривож эттириб, сайқал бериб, бойитиб кела олган инсонгина комил инсон бўлиб етишади, чинакам қадр-қиммат топади, ота-онаси, қон-қариндошлари, қўни-қўшнилари, маҳалладошларининг дуосини олади, одамлар орасида доимо иззат-хурматда бўлади. Қадр сотиб олиб бўлмайдиган, фақат инсонга хос бебаҳо фазилатдир. «Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман», деб бежиз айтилмаган.

Лекин ўз-ўзини, атрофдагиларини қадрлай билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Шу билан бирга авлод-аждодларимиз, ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган қадриятларимизни яхши билишимиз, ардоқлаб эъозлашимиз, уларни умум-

башарий қадриятлар ҳисобига тўлдириб, бойитиб боришимиз даркор.

Президентимиз ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг биринчи сессиясида шундай деган эди:

«Биринчи навбатда миллий маданиятимиз, халқ маънавий бойлигининг илдизларига эътибор бериш лозим. Бу хазина асрлар давомида мисқоллаб тўпланган. Тарихнинг не не синовларидан ўтган...

Бизнинг вазифамиз — шу хазинани кўз қорачиғимиздек асраш ва янада бойитиш...»

Хўш, маънавий бойлигимиз илдизларини яхши биламизми?

Бу саволга лўнда жавоб берадиган адабиётлар борми? Қадриятлар тўғрисида сўзловчи жиддий асар ва рисоалар чоп этиляптими?

Афсуски, гарчанд истиқлол йилларида қадриятлар хусусида бир қанча катта-кичик адабиётлар ёзилиб, нашр этилаётган бўлса-да, қадриятлар тўғрисида изчиллик билан ёшлар дидига мос тарзда ёзиб чиқарилаётган китоблар ҳали жуда кам.

Шуни назарда тутиб, қадриятларимиз ҳақида ҳикоя қилувчи қатор рисоалар ёзиб, чоп эттиришга аҳд қилдик.

Қўлингиздаги ушбу китобчада маънавий бойлигимизнинг айрим илдизлари ҳақида фикр юритилган. Унда авлод-аждодларимиз, етти пуштимиз тўғрисида яқин ўтмишдаги қишлоқ ҳаёти, унинг ўзига хос, ўзига мос афзалликлари, ўрнак, ибрат олса арзигулик жиҳатлари, асрлар давомида тўпланиб, ривожланиб келган урф-одат, анъаналар, ўзбекона яшашнинг сир-асрорлари мужассамлашган қадр-қиммат ҳақида ҳикоя қилинади.

МУҚАДДИМА

Инсон ота-онадан туғилибдики, шу ота-она бағрида ўсади, улғаяди, камол топади. Вақти-соати етиб оила қуради, ўзи ҳам ота-она бўлади, ота-онаси измидан бориб, балки ўзи емай, ўзи ичмай, ўзи киймай фарзандларига едиради, ичиради, уларни яхши кийинтиради, ахлоқ-одоб, илм-маърифатдан сабоқ беради. Улар балоғатга етгач, топганини аямай, не-не орзу-умидлар билан ўғлини уйлантиради, қизларини узатади.

Шу тариқа авлод кетидан янгидан-янги авлодлар етишиб чиқаверади. Юзлаб, минглаб, миллионлаб шажаралар, сулолалар вужудга келади.

Ҳар бир инсон ўзига хос бир ҳаёт йўлини босиб ўтади. Ўзи хоҳлаганича яшайди, ўзи хоҳлаганича иш қилади, нималарнидир орзу қилади, нималаргадир интилади, нималаргадир эришади, нималаргадир эриша олмай, бориға қаноат қилади.

Табиат ҳаммага ҳам баравар умр бермас экан. Бири кўпроқ яшайди, бири қисқа, лекин мазмунан гоят бой ҳаёт кечиради. Бироқ ҳеч кимда ҳаёт бир текисда, осойишта, равон, бекаму кўст ўтмайди. Паст-баландликлари, аччиқ-чучуги, оқ-қораси бўлади. Шунини олдиндан яхши билган, тўғри тушунган ва шунга доимо тайёр турган инсонгина берган умрини беҳуда ўтказмайди, ундан унумли фойдаланади, эл-юртига, ота-онаси, яқин кишилари, фарзандларига, уруғ-аймоқлари, атроф-теварақдагиларга қўлидан келганча яхшилик қилишга интилади ва шунга яраша ўзи ҳам иззат-икромда, ҳурматда бўлади.

Бундай машаққатли мураккаб йўлда бизга доимо машъала бўладиган, йўлимизни чароғон ёритиб турадиган ота-оналаримиз, боболаримиз, аждодларимизнинг ибратли ҳаёт сабоқлари бор. Ана шу сабоқлардан баҳраманд бўлган,

улардан ўрناق ола билган инсон ҳеч вақт тўғри йўлдан адашмайди, ҳаёт қийинчиликларини мардонавор енгиб, порлоқ орзу-умидлар сари интилиб яшайверади.

Ҳар қайси инсон ўзидан зурриёт, насл-насаб қолдирибгина қолмай, айнаи вақтда келгуси авлодларга муайян моддий ва энг муҳими, маънавий мерос ҳам қолдиради. Авлод-аждодаларининг маданий, маънавий миллий меросига янгича мазмун, янгича маъно бахш этади. Бу жараён авлоддан-авлодга такрорланиб, такомиллашиб, сайқаллашиб боради.

Авлод-аждодини билиш, хотирлаб туриш, унинг асрлар оша бизга етиб келган ажойиб урф-одатлари, расм-русумлари, анъаналарини ардоқлаш, бойитиш инсон боласи учун ҳам қарз, ҳам фарздир. Эл-юрт тарихи, авлод-аждодалари қадриятларини билмаган кишининг келажаги йўқ. Унда миллий руҳ, миллий ғурур бўлмайди. Шундай экан, отабоболаримиз, аждодларимиз кечирган ҳаётни биз қанчалик яхши биламиз? Бу ҳақда зарур тасаввурга эгамизми? Ўз шажарамизни биламизми? Етти аждодимиз, етти пуштимиз ким бўлган? Келинг, шу ҳақда бамайлихотир, бафуржа гаплашиб олайлик.

АЖДОДЛАРИМИЗ КИМ БЎЛГАН

Бу савол анчадан бери кўпчиликни қизиқтириб келади. Калаванинг учини топаман деб қанчадан-қанча олиму фозиллар саҳифалари сарғайиб кетган кўҳна қўлёзмаларни, кўплаб рисола ва китобларни такрор-такрор ўқиб чиқишди. Нафақат ўзимиздаги, шу билан бирга қатор хорижий давлатлардаги катта-кичик кутубхона, музейлар, ҳаттоки айрим китобсеварлар жавонларида авайлаб сақлаб келинаётган қадимий қўлёзмалар билан ҳам танишиб чиққанлар. Узоқ йиллардан буён Ўрта Осиёнинг турли ерларида олиб борилётган археологик қазилмалар натижасида ер қаъридан кавлаб олинган топилмаларни кунт билан ўрганиш ҳам бу борадаги изланишларга шубҳасиз жуда катта ёрдам берди.

Сир-асрорларга бурканиб ётган кўҳна ва бой тарихимизнинг кўпгина янги саҳифалари очила бошланди. Талайгина далил-исбот, маълумотларга эга бўлдик. Бизни қизиқтираётган жумбоқ ҳам эндиликда анча ойдинлашди. Бу ҳақда ўнлаб, балки ундан ҳам кўпроқ катта асарлар ёзилиб, талай нусхаларда чоп этилди. Рўзнома, ойномаларда турли тоифадаги қаламкашлар — тарихчилар археологлар, антропологлар, тилшунослар, адабиётшунослар, топонимчилар, ҳатто тарих билан яқиндан қизиққан оддий кишилар ҳам бирин-кетин бир қанча асарлар эълон қилдилар. Уларда мазкур масаланинг у ёки бу жиҳатлари ёритиб берилди, турли фикр-мулоҳазалар айтилиб, дастлабки хулосалар чиқарилди.

Лекин узил-кесил ойдинлашмаган, ечимини кутаётган муаммолар ҳали етарли. Кўп нарсалар бизга тўла аён эмас. Бу борада жуда кўп иш қилишимиз керак. Шундоқ қилин-япти ҳам.

Биз бу ерда олимларимиз олдида турган бу масалаларни ҳал қилиб бермоқчи эмасмиз. Бу бир ёхуд икки-уч кишининг иши эмас, албатта. Бутун илм аҳлининг иши. Шу боис биз жуда оддий, камтарона бир холис хизматни кўзлаганмиз. Авлод-аждодларимиз тарихини мавжуд, тарқоқ, узуқ-юлуқ

манбаларга таяниб, қисқача сўзлаб бермоқчимиз, холос. Зеро шу баҳона аждодларимиз тарихига оид мавжуд маълумотлар билан таниш бўлинг ва улар доимо хотирангиз тубида, қалбингиз тўрида сақланиб қолсин, авлод-аждодларингиз билан ҳар қанча фахрланишингиз мумкинлигини ҳамма вақт эслатиб турсин.

САКЛАРНИНГ ҚАЙСИ БИРИ

Милоддан аввалги бир мингинчи йилнинг боши. Кўҳна Марказий Осиё ерлари... Осиё қитъасининг бир бўлаги: Фарбда Каспий (Хазар) денгизидан Шарқда Хитой билан бўлган чегарагача, Шимолда Орол-Иртиш сув айиргичидан Фарбда Эрон ва Афғонистон чегарасигача ястаниб ётган улкан ҳудуд. Ана шу ҳудудда миллоддан аввалги бир мингинчи йилнинг бошида кўҳна Ўрта Осиёнинг турли ерларида катта-катта патриархал оилалар, уруғ жамоалари, қабилалар таркиб топади. Жамият асосини «нмана» деб юритилган катта патриархал оила ташкил этади. Уларнинг бир нечтаси уруғ жамоалари, яъни «вис»ларга бирлаша боради. Ҳудудий қўшничилик жамоалари — «варзана»лар бирлашувидан қабила — «занту»лар пайдо бўлади. Ўз ҳудудларини бегоналардан ҳимоя қилиш учун қабилалар иттифоқлари — «дахия»лар тuzилади.

Замонлар ўтиши билан уруғ, аймақ, қавм, қабилалар иттифоқлари ҳам кўпая боради. Улар бир-бирлари билан қўшилиб, аралашиб, чатишиб бориши натижасида янги уруғ, янги қавм, қабилалар юзага кела бошлайди. Кам сонли ожиз уруғ-аймоқлар йўқолиб, ўзига нисбатан йирик, кучли уруғ, қабилаларга қўшилиб, сингиб боради.

Бу жараён асрлар оша тўхтовсиз давом этади. Милоддан аввалги VII—VI асрларда кўҳна Осиёда 4 йирик қабилалар иттифоқи мавжуд бўлган: массагетлар, скифлар, сак (шак)лар, дайлар.

Зардуштийлик динининг миллоддан аввалги VIII—VII асрларда яратилган муқаддас китоби «Авесто»да, Эрон подшоҳлари Доро ва Сарахс (Ксеркс) фармойиши билан Беҳистун қояларига ўйиб ёзилган битикларда, Персепол шаҳрида топилган, шунингдек, Ҳамадондаги қабр тошларида, Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Арриан, Полибий,

Трог, Помпей, Страбон каби қадимги юнон олимлари асарларида Марказий Осиё ерларида истиқомат қилган аҳолини скифлар, форсий ёзма манбаларда эса саклар деб кўрсатилган¹. Бутун Каспий ерлари текисликларида сак-шак-массагетлар, шарқий ҳудудларда саклар тирикчилик қилган.

Саклар учта ижтимоий гуруҳларга бўлинган: сака-тиграхауда, сака-хаумоварка, сака-тиай-тара-дарайя.

Сака-тиграхаудалар бошларига ўткир учли кигиз қалпоқ кийиб юришган. Шу боис уларга ана шундай ном беришган. Бу Персопол шаҳридан топилган бўртма нақш ва Беҳистун қоясидаги суратларда яққол кўриниб турибди. Сака-тиграхаудалар ҳозирги Тошкент вилояти ва жанубий Қозоғистон ерларида яшаганлар.

Сакларнинг иккинчи гуруҳи сака-тиай-тара-дарайя, яъни дарёнинг нариги томонида яшовчи саклардир. Улар Орол денгизи бўйларида, Сирдарё (Яксарт)нинг ўрта оқими атрофларида тирикчилик қилишган. Учинчи гуруҳи Фарғона ерларида, Помирнинг тоғли туманлари, қисман Мурғоб атрофларида яшаган саклар. Улар кўҳна Марказий Осиёнинг марказий ҳамда жанубий қисмларида жойлашган. Улар тарихда сака-хаумоварка номи билан маълум. Тахминимизча, бу гуруҳ саклар хаома ўсимлиги баргини сочларига тақиб юришган бўлишса керакки, уларга ана шундай ном беришган.

Беҳистун қоясидаги ёзувларнинг бешинчи устунда таъкидланганидек, сака-тиграхаудалар билан сака-тиай-тара-дарайялар ёнма-ён яшаган.

Каспий орти текисликлари, Амударё бўйлари ва шу ердаги саҳро, дашт-биёбонларда массагет уруғ-қабилалари жойлашган.

Афсуски, юқорида кўрсатиб ўтилган қабилалар иттифоқларининг таркиби хусусида етарли маълумот сақланиб қолмаган. Шубҳасиз, ўз қобиғида бекиниб ўзга, қўшни уруғ-қавмлар билан қисман бўлса-да аралашиб, чатишиб кетмаган уруғ-аймоқ, қабилалар бўлмаган десак, катта хато қилмаймиз. Саклар ҳам, массагетлар ҳам ақалли чегарадош

¹ К. Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Т., 2001, 111–112-бетлар. Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993.

худудларда ана шундай жараённи бошларидан кечирган бўлишлари табиий. Бинобарин, турли уруғ, қавм, қабила-ларнинг қурамалашиб бориши жуда қадим замонлардан бошланган ва у ёки бу даражада давом этиб келган. Қизиқ, булардан қайси бирлари бизларнинг авлод-аждодларимиз экан?

Бунга аниқ бир жавоб бериш мушкул. Ҳозирча қўлимизда старли далил-исботлар йўқ. Ҳарҳолда бир нарсани комил ишонч билан айта олишимиз мумкинки, авлод-аждодларимизнинг ота-боболарини ана шу қабилаларнинг қайсидир уруғларидан қидирмоғимиз лозим. Ўзбекларнинг энг биринчи авлод-аждодлари, эҳтимол, милоддан аввалги бир мингинчи йилнинг ўрталарида ҳозирги Фарғона водийси ва унинг атрофидаги ерларда яшаган сака-хаумоварка уруғларидан тарқалгандир. Балки Сирдарёнинг нариги тарафлари, Еттисув ерларида ўрнашган сака-тиграхауда уруғларининг биронтасидир. Ё бўлмаса, Марказий Осиёнинг жанубида, Амударёнинг ўнг соҳилларида, сўғдийлар билан қўни-қўшничиликда яшаган сака-тиай-тара-дарайя қабила-лари уруғларидан, Орол бўйи даштлари ва Сир ҳам Аму қуйи оқимида яшаган сак-массагет қабила иттифоқидан ҳам бўлиши мумкин.

Бизга маълум бўлган ёзма манбаларда фақат айрим уруғ, қабилаларнинг номлари тилга олинган, холос. Чунончи, форс ва юнон манбалари, Персеполи саройидаги тош қабрларга битилган суратлар, зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да, Рум, Хитой, Юнон тарихчиларининг асарларида ҳозирги ўрта осиеликларнинг қадимий авлод-аждодлари сак-массагетлар, қанғарлар, усунлар ва бошқа бир қанча уруғ, қабилалар деб кўрсатиб келинган.

Сак-массагетлар милоддан аввалги жуда қадим даврлардан, милоддан аввалги 140–130 йиллар ва ундан кейинги пайтларгача кўҳна Марказий Осиё ҳудудида яшаган аҳолининг асосий таркибини ташкил этиб келган. Улар Каспий денгизининг шарқий соҳилларидан Тянь-Шань ва Помир тоғ тизмалари этакларигача бўлган ерларда деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик билан шуғулланишган. Уларнинг асосий қисми Сирдарё ҳавзаси атроф-теварақларидаги ерларда истиқомат қилган.

Массагет уруғ-қабилалари бирлашмаси апасиақлар, даха-тоҳарлар, дербиклар, сакаравақлардан ташкил топган. Апасиақлар қадимги Сирдарё ҳавзасида Амударёнинг шарқий ўзанлари бўйи, Қорақумда, даха-тоҳарлар Сирдарё ўрта оқимида, дербиклар Зарафшоннинг қуйи қисмида, Амударёнинг ўрта оқимида, сакаравақлар эса Нурота тоғлари атрофларида яшаган. Сирдарёнинг ўрта оқимидан Тянь-Шангача чўзилган ерлар усунлар юрти ҳисобланган. Машхур шарқшунос олим С. П. Толстов таърифича орол тугуни деб номланган этник бирликлар асли ўрта осиеликлар, жумладан ўзбекларнинг ҳам энг қадимий асл насаби деса бўлади.

Маълумки, милoddан аввалги VII—VI асрларда ҳозирги Ўзбекистон ерларида энг қадимий давлат бирлашмалари — Қадимги Хоразм ва Қадимги Бақтрия давлатлари ташкил топган.

Бақтрия давлати таркибига Марғиёна ва Сўғдиёна, шунингдек Сурхондарё, Қашқадарё, Зарафшон водийлари ва уларга чегарадош вилоятлар кирган. Иккинчи давлат бирлашмаси Хоразм ҳудудида ташкил топган. Маркази Кўзалиқир обидалари бўлган бу давлат таркибига ҳозирги Хоразм ерларидан ташқари қўшни ўлкалар ҳам кирган.

Бу даврлардаги мамлакатлар тўғрисида зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да Ахурамазда тилидан қуйидагича ҳикоя қилинади: «Аввало, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва маконлардан Ванхви Даити дарёси ортида Арёнам Вайжони яратдим (Бу ерда Хоразм назарда тутиляпти).

Иккинчидан, мен, Ахурамазда, ўлкалардан энг афзали бўлган сўғдийлар яшайдиган Гава (у вақтларда Сўғдиёна шундай аталган) маконини яратдим.

Учинчидан, мен, Ахурамазда, мамлакатлар ва ўлкалардан энг афзали қудратли ва Артага тегишли Моуру (яъни Марғиёна)ни яратдим.

Тўртинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган гўзал ва байроқлари баланд кўтарилган Бахди (яъни Бақтрия)ни яратдим».

Кейинчалик бу давлатларнинг ҳар бири мустақил давлат бўлиб олади. Зарафшон ва Қашқадарё водийсида Сўғдиёна юрти жойлашган. «Авесто»да уни Сўғд деб, Беҳистун ёзувларида Суғуда деб, юнон, рум манбаларида Сўғдиёна деб

юритишган. Бу ҳудудда яшайдиган барча уруғ-аймоқ, қавм, қабилаларни умумий ном билан сўғдийлар деб аташган. Сўғдийларнинг энг яқин қўшнилари Сурхон водийси, Афғонистоннинг шимоли, Тожикистоннинг жанубий ерларида яшаётган бақтрияликлар бўлган. Уларнинг юртини «Авесто»да Баҳди, Беҳистун ёзувларида Бақтриш, юнон, рум манбаларида Бақтриана, яъни Бақтрия деб аташган.

Амударёнинг қуйи оқимида Хоразмийлар жойлашган. Бу ерлар «Авесто»да Хваризам, Беҳистун ёзувларида Хваразмиш, Арриан, Страбон асарларида Хорасмия деб номланган.

Юқорида кўрсатиб ўтилган мамлакатлар аҳолисининг таркиби аниқ маълум эмас. Шу боис бўлса керак, манбаларда бу ерларнинг аҳолиси ҳудуд ёки давлат номи билан атаб келинган.

Милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмидан милодий V асрга қадар кўҳна Марказий Осиё аҳолиси бир қанча давлатлар ҳукмронлиги остида яшаган. Аввало Эроннинг Аҳоманийлар давлати, сўнгра македониялик Александр, унинг ўлимидан сўнг Бобилдан Ҳиндистонгача бўлган катта ҳудудда македониялик Александрнинг таниқли лашкарбошиси Салавка милоддан аввалги 312 йилдан Салавкийлар давлатини бошқарди. Милоддан аввалги 250 йилдан эса шарқий Эрон, жануби-шарқий Туркистон, ҳозирги Ўзбекистон ерларининг жануби, Тожикистоннинг талайгина ерларини ўз ичига олган Юнон-Бақтрия давлати вужудга келди. Милоддан аввалги III аср бошида Сирдарёнинг ўрта оқими, шунингдек, бир қанча қўшни ўлкаларни ўзига бўйсундирган Қанғ давлати пайдо бўлди. Кўҳна Марказий Осиё аҳолисининг ана шу даврлардаги ҳаёти, шу жумладан этник таркиби ана шу давлатлар ҳукмронлиги вақтида рўй берган сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий, маърифий жараёнлар таъсирида ўзгариб борган.

Қадимий Эрон тилида сўзлашадиган ерли аҳоли билан Марказий Осиёнинг Қанғ давлати таркибига кирмаган ҳудудлари, Еттисув, Жанубий Сибирда яшаётган туркий тилда сўзлашаётган уруғ, қавмлар секин-аста бир-бирлари билан яқин алоқада бўлиб, қисман аралашиб, чатишиб кета бошлайди. Бу жараён узоқ вақт мобайнида тобора кучайиб бориши ва ҳудуднинг турли ерларини ўзига қамраб ола бошлаши натижасида милоддан аввалги II—I асрларга келиб

Сирдарёнинг ўрта оқимида қон-қардош уруғ-аймоқлар ташкил топа боради. Туркий тилда сўзловчи бундай уруғ, қавмлар кейинчалик Фарғона, Зарафшон воҳалари, шунингдек, уларга қўшни бўлган ўлкаларда ҳам ташкил топа боради¹.

Милоддан аввалги VI асрнинг ўрталарида Эрон шоҳи Кир II нинг қўшинлари Мидия, Лидия, Бобилни, Марказий Осиёнинг катта қисмини босиб олади. Милоддан аввалги 545—540 йилларда Парфия, Марғиёна, Бақтрияни бўйсундиради. Ўн йилдан кейин, яъни 530 йил массагетларга қарши юриш қилиб ҳалок бўлади. Ўрнига аҳоманийлар сулоласининг яна бир вакили Доро I тахтга ўтиради ва 552 йилдан 486 йилгача 36 йил подшоҳлик қилади.

Милоддан аввалги 519 йилда Доро I сака-тиграхаудалар юртига бостириб киради. Гарчанд бу урушда муваффақиятсизликка учраган бўлса ҳам, бизга номаълум сабабларга кўра Марказий Осиёнинг катта қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлади.

Марказий Осиёнинг аҳоманийлар ҳукмронлиги остида қолган ерларида яшаётган туб аҳоли келгинди форс қабилалари билан ёнма-ён яшаб, уларнинг кундалик ҳаёти, ишларида қатнашишга мажбур бўлади. Форсларнинг юнонларга қарши олиб борган жангларида ерли аҳолининг ҳам жанговарона қатнашганлиги бунга яққол далил бўла олади.

Ерли аҳоли аҳоманийлар давлати иқтисодий-сиёсий, маданий ҳаётида иштирок этиб келганига шубҳа йўқ. Худди унинг сингари ана шу даврларда бутун Марказий Осиё худудида рўй бераётган этник жараёнларда ҳам қатнаша бошлагани эҳтимолдан холи эмас. Табиийки, Эрон зодагонларининг баъзилари гўзал сўғд ва бошқа ерли аҳоли қизларига уйланишган, қанчадан-қанча қизларни, аёлларни канизак ёки қул қилиб ўз ерларига олиб кетишган. Қанчадан-қанча аёллар форс босқинчилари хизматини қилиб, бутун умрлари чўриликда ўтган.

Яқинлашиш, аралашшиш, чатишиш жараёни Марказий Осиёнинг қабилалари орасида, айниқса македониялик Александр босқини ва ундан кейинги даврларда янада кучайган.

¹ Карим Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Т., 2001, 85-бет.

Македониялик Александр ўзи босиб олган ҳудудларда яшаётган қавм, қабилаларнинг юнонлар билан аралашиб, ягона бир халқ бўлиб, бир-бирига сингиб кетиши учун аралаш никоҳларни иложи борица кўпайтиришга интилган. Ўзи сўғдлик оқсуяк Оқсиартнинг Сўғд қояси яқинида бўлиб ўтган жангда асирликка тушган гўзал қизи Рокшанани яхши кўриб қолиб уйланади, яна эронлик маликаларни маҳрамликка олади. Ҳиндистон сафаридан қайтгач, саркардаларининг кўпчилигини ва яна ўн минг аскарини бир кунда Суз шаҳрида катта тўй қилиб сўғд қизларига уйлантириб кўяди.

Оқибатда милоддан аввалги 329—327 йиллардан бошлаб Сўғдиёна ва унга чегарадош ўлкаларда минглаб юнон-сўғд никоҳлари натижасида курама юнон-сўғд авлодлари пайдо бўлади ва уларнинг туб аҳоли билан аралашув жараёни узоқ йиллар давом этади. Эроний-сўғдий, юноний-сўғдий курама авлодлар сони тобора кўпайиб, Сўғдиёнадан ташқари ҳудудларга ҳам кенг ёйила боради.

Милоддан аввалги III аср ўрталарида Бақтрия Диодот раҳбарлигидаги мустақил давлатга айланади. Юнон-Бақтрия деб аталувчи бу давлатдан ташқари шу даврнинг 250 йилларида Парфия давлати ташкил топади. Кейинчалик Сўғдиёна Бақтриядан ажралиб чиқади. Шу даврнинг 140—130 йилларида Марказий Осиёнинг шимоли-шарқидан юэчжи қабилалари кўчиб келиб, Юнон-Бақтрия давлати ерларида ўрнашиб оладилар ва тарихда Кушон салтанати номи билан машҳур бўлган йирик империяга асос соладилар.

Бинобарин, милоддан аввалги III асрда Марказий Осиёда деярли бирин-кетин бир қанча давлатлар вужудга келади: Юнон-Бақтрия, Парфия, Сўғдиёна, Марғиёна давлатларидан ташқари яна Қанғуй, Хоразм, Довон, Паркана-Фарғона давлатлари, ниҳоят Кушон подшоҳлиги.

Милоддан аввалги III—II — милодий I—V асрларда Марказий Осиёда асосан қуйидаги қабилалар иттифоқларининг авлод-аждолари яшаган:

Сирдарёнинг ўрта оқими, Тошкент воҳаси ва унга қўшни ҳудудларда яксарт қанғуйлар тирикчилик қилишган. Улардан жануби-ғарбда оксидранклар, мардианлар, сўғ-

дийлар, Сирдарёнинг чап томонида, Хўжанд атрофида эгиллар — сўғд қабилаларининг бири ўрнашган.

Яксартлар юртидан юқорида, Фарғона водийсида бир талай қабилалар иттифоқи — хаумоварка амюргиялар истиқомат қилган. Яксартлардан шимол ва шимоли-ғарбда, кенг яйловлар, дашт-биёбон, чўллардан иборат худудларда яшаган қабилалар умумий ном билан шак-массагет қабилалари деб аталган. Шулардан бири абий скифлари — апасиаклардир. Шаклардан ассий, ассиан, ятий номлари билан тилга олинган қабилалар асосан Талас ва Чу дарёлари ва шу атрофлардаги чўлларда ўрнашган, бу ерларнинг шарқий қисми сакараукалар юрти ҳисобланган. Улар милоддан аввалги II аср ўрталарида пасиан ва тоҳарлар билан бир вақтда сўғдийлар юртига бостириб кирадилар ҳамда Юнон-Бақтрия сулоласи ҳукмронлигига чек қўядилар.

Тоҳарлар ҳақида гарчанд турли-туман фикрлар бўлса-да, олимларнинг кўпчилиги уларнинг юэчжилар билан бир қабилалар деб ҳисоблайдилар. Юэчжи ва тоҳар номлари аслида битта қабилалар иттифоқларининг икки хил айтилган номи, яъни тоҳар қадимий номи, юэчжи хитойча номи. Тоҳар-юэчжилар эгаллаган қадимги Бақтрия давлати ерлари ана шу вақтдан, яъни милоддан аввалги 140—130 йиллардан Тоҳаристон деб аталиб келинган.

Милоддан аввалги II—I асрларда кўҳна Марказий Осиё ерларида уйсунлар яшагани маълум. Уларнинг номи турли манбаларда усун, уй сун, уйшун деб ҳар хил атаб келинган. Муайян даврда улар хунларга бўйсундирилган ва хунлар таркибига ҳам кирган. Шу боис тадқиқотчилар унлар билан унсунларни бир қабилалар иттифоқи деб ҳисоблайдилар.

Тарихчи К. Шониёзов асарларида кўрсатилганидек, унсунларнинг илк аجدодлари хунлар орасида шакланган ва улар туркий тилларда сўзлашганлар. Унсун уйсу сўзининг маъноси «қарға» дегани. Уларнинг назарида уйсунларнинг авлоди қарға бўлган ва кейинги авлоди қаргадан тарқалган.

Милоддан аввалги II аср бошларида Марказий Осиёда яшаётган юэчжи, уйсун ва бошқа бир қатор йирик қабилалар иттифоқлари Боде подшоҳлик қилаётган хунлар давлатига бўйсундирилган. Кўпчилик қадимги хунларни туркий

халқ деб ҳисоблайди. Хунларнинг бир қисми милодий II–III асрларда Ўрол тоғ этаклари ва шу номдаги дарё қуйи оқимлари атрофига бориб ўрнашган.

Қадимий хунлар таркибида ўнлаб туркий ва туркий бўлмаган уруғ, қавм, қабилалар мавжуд бўлган.

Маълум вақт хунлар иттифоқига қўшилган, ўзи аслида туркий қабилалар ҳисобланган қатор қабилалар бу даврларда Олтой ва унга яқин ҳудудларда ҳаёт кечириб келган. Ўзбек олимлари, жумладан, О. Жўрақуловнинг «Аслий туркий қабилалар» мақоласида, Н. Раҳмоновнинг «Турк хоқонлиги» китобида қадимий туркий қабилалардан бўлган ашина қабиласи ту-кю деб кўрсатилган. Қабиланинг ашина номи мазмунан бўри дегани, яъни ҳимматли, мард бўри эмиш.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, қадимий туркийлар ибтидоий диннинг илк кўринишларидан бири тотемизмга сиғинишган. Улар ҳар қандай уруғ, қабила бирон ҳайвон ё ўсимлик, ёки жонсиз моддий буюм, ёки табиат ҳодисасининг биронтаси билан боғлиқ деб ҳисоблаганлар. Аниқроғи, ҳар қандай уруғ, қабиланинг авлод-ажлоди бирон ҳайвон ёки ўсимлик ёинки жонсиз моддий буюм, ёхуд табиат ҳодисасидан тарқалган.

Мисол тариқасида милoddан аввалги V аср бошларига оид бир суратни эсга олайлик. Унда скифлар ҳақида гап боради. Суратда супачада соқолли яланғоч одам турибди. Унинг оёғи остида бўри бор. Пастроқда бургут тасвиридаги тўртта шох ўсиб чиққан. Ҳайкалнинг бош қисмида ҳам бургут тасвирланган.

Рум тарихчиси Геродотнинг далолатига қараганда ҳар бир невр (Геродот скифларни неврлар деб ҳисоблаган бўлса керак) туғилган пайтда бир неча кун бўри қиёфасида бўлади, сўнгра одам қиёфасига киради.

ТУРКМИ, ТУРКИЙМИ

Қадимий турк қавмлари ҳақида турли фикр ва мулоҳазалар мавжуд. Айрим олимлар туркийлар тарихини Турк ҳукмдори Афросиёб билан боғлайдилар (Эронийлар Алп Эр Тўнгани Афросиёб деб аташган). Унинг авлоди милoddан аввалги VII асрнинг охириги чорагида яшаган ва асосан қарлуқ, гур, бажноқ (печенег) уруғларидан ташкил топган

сак туркларига бориб тақалади. Бу даврдаги турк қавмлар «искит» (искиф, скиф) номи билан маълум эди¹.

Тарихчи Н. Раҳмонов Тянь-Шанда яшаган Помир халқи аслида ана шу сак турклари, яъни скифлардан тарқалган деб ҳисоблайди (Тянь-Шань сўзининг асли маъноси Тангри бўри дегани, яъни Тянь – Тангри, Шань – бўри). Юқорида айтиб ўтилганидек, булар ҳам ўзларини бўридан тарқалган деб ҳисоблаганлар.

«Библия»да, хусусан, Мусонинг «Ибтидо» китобида турклар ҳақида шундай дейилган:

«...Бутун дунёни тўфон босиб, Нуҳ пайғамбар 6 ой кемада қолиб кетди. Улар 7 киши эдилар: Нуҳ, унинг уч ўғли ва уч келини. Оламда одам зотидан фақат еттови қолди. Бугунги кундаги шунча халойиқ – ёвузи ҳам, яхшиси ҳам, мўмини ҳам, ҳатто кофири ҳам Нуҳ ўғилларидан пайдо бўлдилар. Катта ўғли Сом, ўртанчаси Хом, учинчиси Ёфас эди. Бир куни Нуҳ алайҳиссалом ухлаётган эди, шамол келиб унинг этагини кўтарди, уятли жойи очилиб қолди. Хом буни кўриб кулди, Сом Хомга маломат қилди. Ёфас буни кўриб, тўни билан отасининг уятли жойини беркитди. Оллоҳ таоло шумлиги учун Хомнинг пуштини қора қилди. Шунинг учун унинг болалари қора бўлди. У денгиз қирғоғида ватан қилиб, қамишдан уй қурди. Ҳиндулар, ҳабашийлар, зангилар Хомдан пайдо бўлди. Араб ва Ажамнинг отаси Сомдир. Хомни Ҳиндистонга жўнатди, Сомни араб ва ажам вилоятларига жўнатди. Ёфасни Туркистонга жўнатди. Ҳамма турклар Ёфас уруғидир. Ёфас туфайли турклар азиз ва мукаррам бўлдилар»².

Тарихчи ва адиб Хива хони Абулғози Баҳодирхон ўзининг 1664 йили ёзган «Шажарайи турк» номли тарихий асарида ҳам ана шу ҳикояни келтирган.

«Туркларнинг энг қадимий илдизи, Таврот ва Куръонда айтилишича, Нуҳ пайғамбар авлоди ҳисобланиб, унинг ўғли Ёфас отасининг ҳукми билан Жуди (Арабат) товидан кетиб, Атил (Итил, яъни Волга) ва Ёйиқ сувининг ёқасига келиб жойлашган. Унда икки юз эллик йил турган. Ёфаснинг авлоди бисёр бўлиб, ундан саккиз ўғил қолган: Турк, Хазар, Сақ-

¹ Насимхон Раҳмон. Турк ҳоконлиги. Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993 й., 4-бет.

² Ўша асар.

лаб, Рус, Мингчин, Камари, Тарих, Ота. Ўлимидан олдин улуғ ўғли Туркни ўрнида қолдириб, ўзга ўғлонларига Туркни ўзларингизга подшоҳ билиб, анинг сўзидан чиқманг деган. Туркка Ёфас ўғлони деб лақаб қўйдилар».

Филолог олим Қозоқбой Маҳмудов «Туркий қавмлар тақдири» сарлавҳасида «Фан ва турмуш» ойномасида нашр эттирган мақоласида шундай бир фикрни баён этади: «Тарихан скиф-хун (гун)лар номи билан яшаган халқлар милоднинг VI аср ўрталарида, ўтган бир ярим минг йиллик давр мобайнида турклар номи билан машҳур бўлди. Турк халқлари асрлар оша Осиё, Оврупа, Африка қитъаларида сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳаётда етакчи гуруҳлардан ҳисобланди».

Этнограф олим К. Шониёзовнинг «Қанғ давлати ва қанғилар» номли китобида ёзилганидек, Хитой солномаларида милоддан аввалги III–II асрларга оид туркий халқларнинг аجدодлари хунлардан эканлиги айтилади.

Йирик тарихшунос Бўрибой Аҳмедовнинг «Ўзбекларнинг этник тарихини ўрганишда ёзма ёдгорликларнинг аҳамияти» номли мақоласида келтирилган маълумотларга қараганда, бир қатор олимлар бутун Мовароуннаҳрни туркийлар мамлакати деб ҳисоблайдилар. Инкандан Шарққача чўзилган ерларнинг ҳаммаси туркий шаҳарлар жойлашган ерлардир. Чунки Самарқанд, Шош, Узган, Тункан шаҳарлари номларининг ҳаммаси туркийча: Самарқанд–Семизканд, Шош–Тошкент, Узканд, Тунканд («Канд» туркийчасига шаҳар дегани).

Бу шаҳарларни туркийлар қурган ва уларга ана шундай ном беришган.

«Турк» атамаси масаласига келганда, бу атамани ҳам олимлар турлича шарҳлашади. Аввалги саҳифаларимизда Турк бу V асрда ашина қабиласи, яъни қабила бошлиғи Ашин атрофига тўпланган аҳолининг номи деб айтган эдик. Бошқа бир ерда бу сўз Нуҳ пайғамбарнинг Ёфас исми кенжатоидан тарқалган авлоднинг энг тўнғичи — Турк исмидан келиб чиққан деб таъкидлаган эдик.

Айрим рус олимлари турк сўзи бу сиёсий атама деб ҳисоблайдилар. Баъзилари турк атамаси туру сўзидан олинган дейдилар. Туру сўзи эса қонун — одат дегани. Бинобарин, Туру

қабиласи деганда қонун асосида бирлашган қабилалар тушунилади. «Умумлаштирилган қабилалар иттифоқининг номи» деган фикрлар ҳам бор.

Туркийшунос олимларнинг айримлари турк сўзи қудрат, куч маъноларини англатади, деган хулосага келадилар. Ҳаттоки бу сўзни тотэм деб биладиганлари ҳам учраяпти.

Кўриб турибсизки, турк атамаси масаласида ҳам аниқ, ягона бир фикр йўқ.

Милоддан аввалги VII–VI асрлардан милодий V асрларгача Марказий Осиёнинг турли ерларида жойлашган туркий қавм, қабилалар бир қанча туркий давлатларни барпо этганлар. Қадимий сак-искиитлар давлатидан ташқари Самарқанд, Кеш, Тошкент, Бухоро ва Хоразмни ўз ичига олган Кенгарас давлатини мисол тариқасида кўрсатиб ўтса бўлади. Бу давлат аҳолиси, Н. Раҳмонов далолатига қараганда, қанғли, кенгарас (кенегес), қипчоқ, бажноқ (печенег) уруғларидан иборат бўлган. Бу давлатларда қарлуқ, қипчоқ, ўғиз қабилалари катта роль ўйнаганлар. Улар ҳатто VIII–IX асрларда маълум вақт ягона бир иттифоққа бирлашган ҳам эдилар.

Бу даврда турк исми фақатгина туркий қавмларгагина эмас, шу билан бирга туркий бўлмаган қон-қариндош, қўшни уруғ, қабилаларга нисбатан ҳам айтила бошланган. Кўп жойларда аҳолининг турли табақалари билан, шунингдек, баъзи уруғ, қавмлар келгиндилар билан ўзаро туркий тилда сўзлашадиган бўлиб қолганлар. Кўпроқ Сирдарё аҳолиси туркийлаша борган.

АЖДОЛАРИМИЗ БОШИДАН КЕЧИРГАН ТАРИХИЙ ДАВРЛАР

Барча бошқа халқлар сингари ўзбек халқи ҳам халқ бўлиб шаклланиш жараёнида бир қанча даврларни ўз бошидан кечирган.

Биз юқорида милоддан аввалги бир мингинчи йилликнинг бошидан милодий V асргача бўлган жуда катта даврни ўз ичига олган давр ҳақида фикр юритдик.

Бу давр тарихига доир бўлган ва ўз ечимини кутаётган муаммолар талайгина. Этник жараённинг жуда кўп томонлари ҳамон қоронғи ва бу соҳада анча-мунча изланишлар олиб боришга тўғри келади.

Ўзбек халқининг шаклланиш жараёнининг иккинчи даври милодий V асрдан XII асргача бўлган вақтни ўз ичига олади. Маълумки, бу даврда Марказий Осиё ерларида Фарбий Турк хоқонлиги, Араб халифалиги, бир қатор феодал давлатлар (Тоҳирийлар, Сомонийлар, Фазнавийлар, Салжуқийлар, Қорахонийлар давлатлари), пировардида Хоразмшоҳлар салтанати ҳукмронлик қилган.

Бу давр уруғ, қавмларнинг ягона халқ бўлиб шаклланиш жараёнида алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбек элининг узил-кесил ягона халқ бўлиб шаклланиш жараёни учун айнан шу даврга келиб, замин ҳозирлана бошланди десак, хато бўлмаса керак.

Бу йиллари Марказий Осиё аҳолисининг этник жараёни янада жадаллашди. Уруғ ва қабилаларнинг парчаланиш, ажралиш, бўлиниш, янги қабила иттифоқларига бирлашиш ҳоллари илгарилари асосан аҳоли зич жойлашган жойларда рўй бериб келган бўлса, эндиликда бу жараён кўлами анча кенгайди. Марказий Осиёнинг анча олис, аҳолиси нисбатан хийла сийрак ерларига ҳам секин-аста ёйила боради. Бошқача айтганда, этник жараён бутун Марказий Осиё минтақасини қамраб ола бошлайди. Туб аҳолининг ўз жойидан ўзга юртларга кўчиш ҳоллари кузатила бошланади. Марказий Осиёнинг жанубий ерларида шимолдан, шимоли-ғарбдан, хусусан шимоли-шарқдан кўчиб келаётган янги-янги уруғлар ва қабилалар ўрнаша бошлайди. Кўчиш айниқса туркий қавмлар ўртасида ниҳоятда кучаяди.

Бунга Орол бўйи сак-массагет қабилаларининг авлодлари бўлмиш эфталитларнинг Еттисув ва бошқа ўлкалардан келган хунлар билан чатишиб, шу жойларда ўз ҳукмдорлигини ўрнатишдан хийла олдин, асосан, туркий қабилаларнинг тарихда Турк хоқонлиги номи билан машҳур бўлган йирик империясининг вужудга келиши сабаб бўлди.

Тарихий манбалар шоҳид, қайси уруғ ёки қабиладан эканлиги номаълум бўлган эфталитлар Марказий Осиё ерларида Вахшунвар Эфталан номи билан танилган биринчи подшоҳи раҳбарлигида Эфталитлар давлатига асос соладилар. Тарихда турлича, чунончи, «йе-да», «и-да», «хеттал», «тетал», «хайтал», «абдел» каби номлар билан аталиб келинган қонқариндош уруғлар, қабилалар, балки қабилалар итти-

фоқлари, чамаси, биринчи подшоҳ Эфталон номига қараб ўзларини эфталитлар деб атаган бўлсалар керак, деган тахминлар мавжуд. Аммо бу қабилалар иттифоқининг асл номи нима эканлиги маълум эмас. Шуниси қизиққи, бизгача етиб келган манбаларнинг гувоҳлик беришича, эфталитларнинг бошқа номи ҳам бўлган. Масалан, арман манбаларида уларни хионлар, Византия манбаларида эса хионитлар дейилган.

Милодий V асрнинг 80-йилларида эфталитлар Марказий Осиё, аниқроғи Ўрта Осиё, Эроннинг шарқий қисми, Ҳиндистоннинг шимолий ерлари, Туркистонни ўзларига бўйсундириб, ягона давлатга бирлаштирдилар. Лекин милодий 563—67 йилларда турк хоқони Силсувул эфталитлар ҳукмронлигига барҳам бериб, ўзига тобе қилиб олади.

Ашина қабиласининг бошлиғи Ашиннинг ўғли Туу вафотидан сўнг тахтга унинг ўғли Тумин (Бумин) ўтиради ва турк хоқонлиги Марказий Осиёда араблар истилосига қадар ҳукмронлик қилиб келади. VII асрнинг иккинчи ярмидан IX асрнинг 20-йилларига қадар араблар ҳукмрон бўлади.

Эфталитлар ҳукмронлиги, айниқса Турк хоқонлиги даври (V—VII асрлар) Ўрта Осиё ва қўшни вилоятларга туркий қавмларнинг энг кўп келган вақти ҳисобланади. Туб аҳоли сақлар, сўғдийлар, тоҳарлар, хоразмийлар, қанғилар, парфияликлар, шунингдек, кўплаб қурама уруғ ва қабилалар билан бошқа юрт-элатлардан келган қавм, қабилалар минтақанинг асосий аҳолиси ҳисобланар эдилар. X—XI асрларда қарлуқлар, ўғизлар, қипчоқлар, қирғизлар сингари ўнлаб, балки юзлаб катта-кичик уруғ, қабилалар бир неча йирик иттифоқларга бирлашадилар.

Шу тариқа VIII—X асрларда Марказий Тянь-Шань этаклари, Или, Чу, Норин, Талас дарёлари водийларидан Помиргача бўлган ерларда туркий тилда сўзловчи қавм, қабилалар бирлашмаси вужудга келади. Улар таркибига қарлуқлар, ўғузлар, қипчоқлардан ташқари чиғиллар, яғмолар, тухсилар, уйғурлар ва бошқа бир қанча қабилалар кирган.

X асрнинг охириги йилларида Сотуқ Бугроҳон асос солган

Қорахонийлар сулоласи Мовароуннаҳрда ўз ҳукмронлигини ўрнатишга киришади. Аввал Фарғонани, кейинчалик Исфижоб (Сайрам)ни, Бухорони эгаллайди.

Қорахонийлар Ўрта Осиё ерларида қарийб юз йил, яъни 1097 йилгача ҳукмронлик қиладилар. Салжуқийлар ҳукмрони Султон Санжар билан шу йили бўлган жангда енгилиб, маълум давр салжуқийларга қарам бўлиб қоладилар. Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад Қорахонийларнинг сўнгги хоқони Усмонни ўлдиради ва шу билан Қорахонийлар давлатига абадий барҳам беради.

Бу даврларда Марказий Осиё ҳудудида яшаётган қавм, қабилалар орасида юқорида кўрсатиб ўтилганларидан ташқари яна кенжаклар, ябакулар, қирғизлар, ўғуз-туркманлар ҳам яшар эди.

XI асрда яшаб ўтган йирик тилшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» номли машҳур асарида XI асрдаги туркийзабон уруғ ва қабилалар ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Асрда кўрсатилганидек, XI асрда Ўрта Осиё ерларида печенег (бижанак), қипчоқ, ўғуз, ямак, бошқирд, басмил, кой, ябаку, татор, қирғиз, чигил, тухси, яғмо, уйғур, играк, жарук, жумул каби туркий тилда сўзлашувчи қавм, қабилалар истиқомат қилган.

VI–VIII асрларда Фарбий Турк хоқонлигининг турли ерларида яшаб келган ўз ва аз (оз) қабилаларини ҳам кўрсатиб ўтиш керак бўлади. VI–VII асрларда ўзлар Фарбий Турк хоқонлиги, VI асрда эса Туркеш хоқонлиги таркибида бўлганлар. Уларнинг катта бир қисми қарлуқларга тобе бўлган. Қолганлари, яъни қарлуқларга бўйсунитишни истамаганлари Сирдарё соҳилларига, асосан чап соҳилидаги чўлларга кўчиб кетганлар.

«Айни шу давр (VIII аср)да, – деб ёзади К. Шониёзов «Ўз ва аз этнослари ҳақида баъзи фикр-мулоҳазалар» номли мақоласида, – Сирдарё бўйларида ва Орол денгизи жануби-шарқидаги ва унинг шимолидаги чўлларда ўғуз (гуз) қабила иттифоқи, кейинчалик IX асрда ўғуз давлати вужудга келади. Булар эгаллаган ҳудудларда яшовчи барча қабилалар, жумладан, ўзлар ўғузлар томонидан тобе этилади. Ўғузларга тобе бўлишни хоҳламаган ўзларнинг салмоқли қисми чекиниб, Орол денгизининг шимоли-ғарбидаги ҳудудларга

бориб ўрнашадилар. Ўзларнинг бошқа бир қисми гарбга чекиниб кетган қабиладошларидан ажралиб, Сирдарё соҳилларида яшаб қоладилар».

Кўҳна Олтой ва Саён тоғ олди минтақаларида қадимий туркий қабилаларнинг яна бири — аз (оз, ас)лар яшар эдилар. Уларнинг айрим гуруҳлари Марказий Осиё ерларида туб аҳоли билан аралашиб, туркийлашиб кетган.

Ана шу даврга оид илмий ишларнинг таҳлили шундан далолат берадики, айнан шу вақтларда, яъни ўзбек халқининг ягона халқ бўлиб шаклланиш жараёнининг иккинчи босқичида Марказий Осиёнинг туркий ва туркийлашган уруғ ҳамда қабилалар яшаётган марказий, жанубий ҳудудларида этник жараён бошқача тус олади. Илгарилари майда-йирик уруғлар қабилаларга, қабилалар эса қабилалар иттифоқларига бирлашиши кузатилаётган бўлса, эндиликда, аксинча, йирик қабилаларнинг, йирик уруғларнинг парчаланана бошлаш ҳоллари рўй беради. Айрим уруғларнинг авлодлари тобора кўпая бориши, шу билан бирга уруғлар орасидаги яқинлик ришталари узилиб кетиши оқибатида йирик уруғлар секин-аста алоҳида, мустақил уруғларга бўлина бошлайди. Бундай уруғлар ўзларини бирон ном билан атай бошлайдилар ёхуд муайян бир белги, аломат, лақаб билан ажралиб турадиган бўладилар. Бир қабила ва қабилалар иттифоқи ичида турли мустақил уруғлар кўпая боради. Уруғнинг бир ердан иккинчи бир ерга кўчиб кетиш ҳоллари кўпаяди. Бир уруғнинг маълум бир қисми ўз она юртларида қолиб, ўтроқ ёки чала кўчманчи ҳаёт кечири бошласа, бошқа бир қисми ўзга ерлардан бошпана излайди, тарқоқ ҳаёт кечири бошлайди. Буни биз, жумладан, юқорида айтиб ўтилган ўз ва аз қабилалари мисолида яққол кўрдик.

Ўзбек халқининг миллий шаклланиш жараёнига оид иккинчи даврнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шуки, айнаи вақтда йирик қабилалар, қабилалар иттифоқларининг ўзаро бирлашиши жадаллашади. Ўзбек халқининг ягона халқ бўлиб шаклланишига замин, пойдевор яратиб берган ва бераётган қатламлари вужудга келади.

Ўзбек халқининг биринчи қатлами айнан ана шу даврда, аниқроғи, IX—XI асрларда Қорахонийлар замонасида асосан қарлуқ, чигил, ёғмо қабилалари иттифоқлари заминида шаклланади.

982 йили номаълум муаллиф томонидан форс тилида ёзилган «Худуд ал-олам» номли асарда шарқдан ғарбга қараб жойлашган мамлакатлар ва уларнинг халқи ҳақида жуда қизиқарли маълумотлар келтирилган. Жумладан, асарда кўрсатилишича, IX–X асрларда Марказий Осиё ерларида туркий тилда сўзлашадиган бир неча ўнлаб қабилалар яшаган. Улар орасида бижанак, тўқузгуз, халаж, гуз, халлуқ (қорлуқ), ёғмо, хирхиз (қирғиз), хазар, тухси, чигил, кимак, хифчоқ (қипчоқ) қабилалари тилга олинади.

Табарий ҳамда Маҳмуд Кошғарийнинг асарларида Марказий Осиёда, шу жумладан Ўрта Осиёда IX–X асрларда яшаётган туркий қабилаларнинг 50 дан ортиғи кўрсатиб ўтилган: йамак, қирғиз, қорлуқ, чигил, аймур, киник, ўгуз, кай, ўрнак, тухси, қора тубут, кимчи, кимак, хазар, қора хазар, қипчоқ, кужат, бижанак, уйғур, сўгдак, татар, қора татар, қанғли, аргу, гуз, қора гуз, тўқузгуз, ёғмо, салгур, йазгир, арақун, баяндур, играк, баёт, тутурга, йабагу, афшар, букдуз, бектили, басмил ва бошқалар¹.

XII асрнинг иккинчи ярми – XIII аср бошларида яшаб ўтган тарихчи олим Фахриддин Муборакшоҳ Марваррудий ўзининг «Тарихи Муборакшоҳ» номли машҳур асарида Ўрта Осиёда яшаган турк қабилалари ва уруғлари ҳақида тўхталиб, бошқа асарларда тилга олинмаган 30 дан ортиқ туркий қабилалар номларини кўрсатиб ўтган. Улар орасида, чунончи, турк, ёғи, салук, халаж, гайкай, уран, тибет, қора тибет, сакулай, кимжи, олти гуз, кийак, салтир, йазгир, рукру, ола йандулик, туграк, дуситан, суйик, бакриз, бекдили, икба, ўтқук, лузут, тара, урул, лартилик, басмил ва бошқалар бор.

Ўзбек халқининг шаклланиш жараёнига оид иккинчи даврнинг муҳим натижаларидан бири шуки, XI асрнинг биринчи ярмидан XIII асргача бўлган давр мобайнида ўзбек халқининг иккинчи қатлами шаклланади. Бу қатламнинг шаклланишида қорлуқ, чигил, ёғмо қабилаларига ўғузлар гуруҳининг қўшилиши катта роль ўйнайди.

Ўзбек халқининг шаклланиш жараёнига оид учинчи давр

¹ Қаранг: М. Кошғарий. «Девону луғотит турк». I жилд, 1960, 164-б.

Бу ерда ва кейинги турли асарлардан олинган маълумотларда уруғ, қабилаларнинг номлари асарларда қандай ёзилган бўлса, шу ҳолича қайд этилди.

XIII асрдан XIV асрнинг 70-йилларигача чўзилган бўлиб, бу даврда Марказий Осиё халқлари татар-мўғул истилочилари асорати остида ҳаёт кечирдилар. Истилочилар ўзлари билан Марказий Осиё ерларига Олтой, Етгисув, Шарқий Туркистон ерларида яшаётган турк-мўғул қабилаларидан жалойир, барлос, қавчин, арлот, боёвут, сулдуз, нукуз уруғларидан бўлган ва Чингизхон қўшинларига ёлланган аскарларни олиб келдилар. Уларнинг кўпчилиги кейинчалик татар-мўғуллар босиб олган ерларда қолиб кетдилар ва маҳаллий туркий қабилалар билан аралашиб, батамом турклашдилар. Ўзбекларнинг авлод-аждодлари қонида озми-кўпми ҳарҳолда уларнинг ҳам қони бор.

Ўзбекларнинг ягона халқ бўлиб шаклланиш жараёнининг сўнгги даври – XV асрнинг охири – XVI асрнинг бошларига тўғри келади. Бу вақтларда Марказий Осиё ерлари янги истилочилар қўлига ўтади. Бу гал улар Дашти қипчоқ ерларидан келган кўчманчи ўзбеклардан иборат эди.

Учинчи ва тўртинчи даврларда Марказий Осиё ерларида рўй берган сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий ўзгаришлар бу ерларда яшаётган турли хил уруғлар ва қабилалар, қабилалар иттифоқларининг таркибига катта таъсир кўрсатди.

Марказий Осиёни мўғуллар босиб олганидан сўнг шу ерларда кўпдан буён яшаб келаётган қарлуқ, чигил, ўғуз ва қипчоқ қабилалари сафига барлос, қавчин, жалойир, арлот сингари бир қанча қипчоқ гуруҳига кирган қабилаларнинг келиб қўшилиши Марказий Осиё ҳудудидаги қабилалар этник таркибининг анча кенгайишига олиб келди.

Марказий Осиёда ҳокимият Темурийлар қўлига ўтиши билан бу ерларда истиқомат қилаётган уруғ ва қабилалар ҳаёти сиёсий, иқтисодий, маданий жиҳатлардан анча гуллаб-яшнади. Энг муҳими, ўзбек тили юксак даражага кўтарилди ва у туркий қабилаларнинг энг қадрдон тилига айлана бошлади.

Абулхайрхоннинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон 1500–1510 йиллар ичида Темурийлар салтанатига барҳам беради. Шайбонийхон билан бирга Дашти қипчоқ ерларидан турли ўзбек уруғлари қочиб келадилар. Улар туб аҳолининг турли табақалари билан қўшилишиб кетиб, пировардида ўзбек халқининг узил-кесил шаклланиш жараёнига нуқта қўйган учинчи қатламни ташкил этадилар.

Дашти қипчоқда яшаётган барча туркий қавм, қабилалар юрти шу вақтдан бошлаб Жўжи улуси эмас, балки ўзбек улуси деб атала бошланади.

Дашти қипчоқдан кўчиб келган кўчманчи ўзбек қабиаларининг номи Марказий Осиёда, аниқроғи Мовароуннаҳрда илгаридан яшаб келаётган туркий уруғ, қабилаларнинг умумий этник сиёсий номига айланади.

Ўзбек улусидан ажраб, Дашти қипчоқда яшаб қолган туркий уруғ, қабилалар шу пайтлардан ўзларини қозоқ деб атай бошлайдилар.

Шундай қилиб, қадим замонлардан XVI аср ва ундан кейинги даврларгача яшаб келган авлод-аждодларнинг этник таркибига неча юзлаб, балки минглаб катта-кичик уруғлар, қабилаларнинг аралашганини кўрдик. Улар орасида туб, маҳаллий уруғ ва қабилалардан ташқари келгинди ҳамда курама уруғ ва қабилалар ҳам жуда кўп бўлган. Уларнинг кўпчилигининг номлари у ёқда турсин, ҳаттоки сонининг қанча бўлганини ҳам аниқ билмаймиз.

Шунга қарамасдан, бизга маълум бўлган турли маълумотлардан фойдаланиб, ўзбек халқининг халқ бўлиб шаклланишида лоақал тахминан бўлса ҳам қанча ва қандай уруғ ҳамда қабилалар қатнашганлиги ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

92 БОВ

Аввало туркий тилда сўзлашувчи уруғ ва қабилалар тўғрисида тўхталиб ўтайлик. Улар қанча ва қандай уруғ, қабилалардан иборат бўлган?

Бу ҳақда XIII–XV асрларга доир бир қатор ёзма манбалар мавжуд. Улар орасида эронлик машҳур энциклопедист олим, тарихчи, филолог, ҳаким ва йирик давлат арбоби Рашидуддин Фазлуллоҳ ал-Ҳамадонийнинг «Жомеъ ут-таворих» асари, XIII–XIV аср бошида ўтган лексикограф ва тарихчи олим Жамол Қаршининг «Мулҳакот ас-сурух» («Ас-сурух»га илова), Муъинуддин Натанзийнинг «Аноним Искандар», XV асрнинг йирик тарихшуносларидан бири Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си, Мирзо Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») каби йирик асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Уларда XIII–XV асрларда Марказий

Осиё ерларида яшаган турли туркийзабон уруғлар ҳамда қабилалар тўғрисида жуда қимматли маълумотлар келтирилган.

Рашидуддиннинг юқорида айтиб ўтилган китобида, жумладан, турк-мўғул қабилалари ҳақида тўхталиб, улар орасида келиб чиқиши асли туркий қабилалар кўпчиликини ташкил этиши алоҳида уқтириб ўтилади. Жалойир, сунит, татар, меркит, курлаут, тургут, уйрат, тумат, булгачин, теленгут, урянгит ва бошқа бир қанча асли туркий уруғ ҳамда қабилалар Чингизхон замонасидагина мўғуллар деб атала бошланган. Улар аслида туркий уруғ, қабилалар бўлиб, қадимда ҳар бирининг ўз номи ва лақаби бор эди.

Рашидуддин ўз фикрини давом эттириб, уларнинг ўтовлари ва мақомлари маълум жойларга тикилган эди. Уларнинг қиёфаси ва тили мўғулларникига ўхшайди, чунки жуда қадимда мўғуллар туркий қабилаларга мансуб халқ эди деб уқтиради.

Рашидуддиннинг айтишича, кераит, найман, ўнгут, тангут, уйғур, бахрин, қирғиз, қарлуқ, қипчоқлар туркий қабилалар бўлган, алоҳида-алоҳида яшашган, ҳар бирининг ўз давлатпаноҳи ва ҳукмдори бўлган. Кўпгина мўғул қабилалари, масалан, урянкут, қўнғирот, уряут, хушин, сулдус, илдуркин, боёвут, кингит, катакин, салжуит, тайжунт, сижуйт, чинос, мангут, дурбан, дуғлат, йисут ва бошқалар нафақат Чингизхон даврида, балки ундан ҳам анча олдин туркийлашиб кетган.

Шу ерда, мўғуллар қадимий туркий қабилаларми, деган бир жумбоқ тўғрисида тўхталиб ўтиш ўринли бўлади.

Олимлар ўртасида бу масалада бир-бирига қарама-қарши фикр-мулоҳазалар мавжуд.

Бу ҳақда тарих фанлари доктори, профессор О. Жўрақулов ўзининг «Аслий туркий қабилалар» номли мақоласида туркий қабилаларнинг келиб чиқиши ҳақида сўз юритиб, жумладан, бундай деб ёзади:

«Туркий қабилаларнинг келиб чиқиши ҳақида турли қарашлар бор:

— хитойликлар туркларни хунларнинг авлоди деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат, туркларнинг аجدодлари хунлар иттифоқига кирган қабилалардан бири деб ҳисоблашга асос бор;

– Ғарб тарихчилари туркларни скиф (сак)лар билан қариндош деб тахмин қиладилар, скиф халқининг бир қисми деб айтишдан ҳам қайтмайдилар;

– Ғарб муаррихларининг баъзилари туркларнинг отабоболари сяньби халқи бўлган, улар қадимдан мўғулларнинг шарқий томонида яшаган дейдилар. Шу фараз тарафдорлари хунларни мўғуллар деб, сяньбини турклар деб атайдилар;

– Хитой манбаларида баён этилишича, хунлар 92-йилда Хитой армиясидан енгилган. Шундан сўнг хитойликлар хунлар тизимига кирувчи Ашина қабиласига Олтойда жойлашишга рухсат берган. Ашина аҳолисига товон ўрнига Олтой тоғидан темир қазиб бериш мажбурияти юклатилган».

Олим ўз фикрини давом эттириб, мўғулларнинг отабоболари қадимий тунгуслар бўлиб, улар Тибетда истиқомат қилишган, деб ёзади.

Бойқол кўлидан ғарбда, Иртиш ва Онасой (Енисей) бўйларида, Олтой ва Такламакон чўлида яшаб милоддан аввал қабилавий иттифоқ тузган халқлар турк қабиаларининг аجدодлари эдилар, деб уқтиради олим.

О. Жўрақуловнинг ёзишича, IX асрда Амур соҳилларида яшаган қабилалардан ўгилар (ўғи) таркиб топган, улардан эса VII асрга келиб айман уруғи ажралиб чиқади. Бу уруғ мохэ деб аталган. Мохэ эса хитойча мўғул деганидир.

Айманларнинг бир қисми жанубга, Мўғулистон ерларига кўчади. Уларни Хитой манбаларида татань деб атаганлар. Оврўпо манбаларида бу сўзни тотар деб таърифлашган. XII аср охирида турли тилли халқларнинг бирлашуви кучайиб, пировардида ягона халқ – татар-мўғуллар ташкил топади. Шу халқларга қўшилиб кетганлар орасида асли туркий қабилалар ҳам бўлган.

О. Жўрақуловнинг эътиборга лойиқ яна бир фикрини келтириб ўтайлик. У татар-мўғуллар орасига қўшилиб қолган турли туркий ва туркий бўлмаган қабилалар ҳақида гапириб, ўтмишда қабилаларнинг айримлари ўз уруғ ва қадрларини мўғуллар билан боғлашга интиланлар, деб уқтиради.

Дарҳақиқат, бу фикр XIII–XV асрларда яшаб ўтган кўпгина олимларимиз асарларида ҳам алоҳида қайд қилиб ўтилган.

Масалан, Рашидуддиннинг «Жомеъ ут-таворих» («Тарихлар мажмуаси») асарида мўғул қабилалари тўғрисида тўхталиб, ўзини мўғул деб ҳисобловчи халқларнинг номи илгари бундоқ эмас эди, деб ёзади ва қадимда мўғуллар чўлларда яшовчи туркий халқларнинг бир бўлаги бўлган деб уқтиради¹.

Демак, татар-мўғуллар таркибига кирган уруғ-қабилаларнинг кўпчилигини асли туркий қабилалар ташкил этган, деб дадил айтишимизга тўлиқ асос бор.

Шундай экан, ўзбек халқининг шаклланиши жараёнида жуда кўп туркий қабилалар қатнашган бўлиши керак.

Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номли асарида Марказий Осиё, шу жумладан, Ўрта Осиёда XIII—XV асрларда яшаган 44 хил туркий қабилалар номма-ном кўрсатиб ўтилган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ўзбек халқи таркибига кирган турк-мўғул қабилалар сон жиҳатидан унчалик кўп эмас.

Эски ўзбек тилидаги манбалардан бири «Таворихи гузиде нусратнома» асарида (муаллифи номаълум), XV—XVI аср бошларида ўтган атоқли шоир ва тарихчи олим Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома» китобида, шунингдек, бошқа бир қатор асарларда турк-мўғуллар 24—26 қабиладан иборат бўлганлиги кўрсатиб ўтилган.

Бу асарларда қуйидаги турк-мўғул қабилаларнинг номи келтирилган: қушчи, буркут, найман, уйғур, қурлаут, қирайли, қиёт, қўнғирот, танғут, ички, дўрмон, ёбоғу, хитой, чимбой, шункарли, шодбакли, ийжон, қавчин, манғит, журғун, минг, бошқирд, можар, салур, қозон, ички байри.

Кейинчалик уларнинг сони 40 тага етади. Бу ҳақда XVI асрда яшаб ўтган бухоролик шоир ва тарихчи олим Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий» асарида (бу китоб «Абдулланом» номи билан ҳам машҳур) зарур маълумотлар келтирилган.

Мазкур асарда турк-мўғул қабилаларининг 40 тасининг номи келтирилган. Улар орасида қуйидагилар бор: бахрин, беш юз, дўрмон, жалойир, кенегес, манғит, минг, можар,

¹ Қаранг: Рашидаддин. Сборник летописей. М.—Л., 1952. Маҳмуд Кошғарий. «Девону луғотит турк». I жилд. Тошкент, 1960, II жилд. Тошкент, 1963.

найман, олчин, арлот, сулдуз, тўнгарук, уйғур, халож, хитой, ширин, ўтарчи, қангли, қатағон, қипчоқ, қўнғирот, қиёт, арғун, ёбу, муғол, сажавот, тубойи, тума, кераит, қарлуқ, сарой, турк, уйшин, арлот ва ҳ. к.

XVII асрда яшаб ўтган балхлик йирик энциклопедист олим Маҳмуд ибн Вали ўзининг «Баҳрул-асрор» асаридида турк-мўғул қабилаларининг 50 дан ортиғининг номларини кўрсатиб ўтган. Шуниси аҳамиятлики, мазкур асарда бошқа муаллифлар тилга олмаган бир қанча уруғ, қабилаларнинг номлари келтирилган. Жумладан, асарда бошқа манбаларда учрамайдиган қирқ, юз, ўз, буйрак, қурама, дугдак, келечи, кулон аёнли, кўка араб, қўш аяк, ўйрат, бўлачи бўлғачи мекрит, фуловчи, шабаят, месит каби уруғ, қабилалар таъкидлаб ўтилади.

Юқорида келтирилган маълумотларга қараганда, ўзбеклар дастлаб 24–26, сўнгра 32, пироварди 92, айрим сўнги маълумотларга кўра 104 уруғ, қабилалардан ташкил топган.

XV асрда Марказий Осиё, шу жумладан, Ўрта Осиё ерларида қуйидаги 24 тоифа уруғ, қабилалар истиқомат қилган: қарлуқ, қиёт, манғит, бейли, қўнғирот, танғут, йижон, дўрмон, қушчи, ўтарчи, наймани, уғриш наймани, тубай, тоймас, жат, хитой, барак, уйғур, кенегес, уйшун, қурлаут, имчи, туман, минг.

XVI–XVII асрлардаги ёзма манбаларда ўзбекларнинг 32 қабиласи тилга олинган: қўнғирот, қипчоқ, хитой, манғит, нўқис, найман, қулон, қиёт, ас, тос, сайт, ашаготой, уйғур, акбет, дўрмон, уйшун, қанжигали, нўғой, болғали, митон, жалойир, кенегес, қангли, ишкили, буйурли, олчин, аташамайли, қоракурзак қоракурсак, бирқулоқ, тўркиш, келекзар, минг.

XVI–XVII асрларда ёзилган турли манбаларда, чунончи, XVI асрнинг бошида яратилган «Таворихи гузиде нусратнома» китобида, «Шайбонийнома», «Меҳмонномаи Бухоро», «Тарихи Абулхайрхони», «Бобурнома», «Абдуллонома», «Шажараи турк ва мўғул», «Тухфат ал-хони», «Мажмуат аттаворих», «Насабномаи ўзбек», «Асамийи навади ду фирқаи ўзбек» каби асарларда 92 ўзбек уруғларининг номлари келтирилган турли рўйхатлар бор. Бу рўйхатлар бир-биридан

анча фарқ қилади. Бирида кўрсатилган уруғ ёки қабила номи бошқасида учрамайди. Баъзи уруғ, қабилаларнинг номи ё кўрсатилмаган ёки бутунлай бошқача ном билан аталган.

Биз қуйида асосан «Мажмуа ат-таворих» асарида келтирилган рўйхат асосида уни бошқа рўйхатлар билан солиштириб тузилган энг мақбул рўйхатни мисол қилиб олдик. Бу таққосий рўйхатда 92 ўзбек уруғи қуйидагилардан иборат:

1. Минг	32. Утарчи	63. Хафиз
2. Юз	33. Кулачи	64. Авиржи
3. Қирқ	34. Жийит	65. Журат
4. Жалойир	35. Жуйут	66. Татар
5. Сарой	36. Налжиут	67. Йўрға
6. Кўнғирот	37. Турмаут	68. Бабаш
7. Олчин	38. Оймаут	69. Қавчин
8. Аргун	39. Арлат	70. Тўбали
9. Найман	40. Керейт	71. Телов
10. Қипчоқ	41. Онғут	72. Кердери
11. Қалмоқ	42. Танғут	73. Сахтиён
12. Чақмоқ	43. Манғит	74. Қиргин
13. Қирғиз	44. Жалаут	75. Ширин
14. Қирлик	45. Мамасит	76. Чимбой
15. Турк	46. Меркит	77. Черкес
16. Туркман	47. Буркут	78. Уйғур
17. Боёвут	48. Кеит	79. Агар
18. Бурлан	49. Куралас	80. Ёбу
19. Шимиржик	50. Оқилон (ўғлон)	81. Тарғил
20. Кабаше	51. Қари	82. Турғак
21. Нужин	52. Араб	83. Тайин
22. Келечи	53. Элачи	84. Кўхат
23. Кенегес	54. Жубўрғон	85. Фахр
24. Бурят	55. Қишлоқ	86. Шубан
25. Убрат	56. Керей	87. Кўжалик
26. Қиёт	57. Дўрмон	88. Деражат
27. Хитой	58. Табин	89. Қимат
28. Қанғли	59. Тама	90. Шужат
29. Урюз	60. Рамадон	91. Авғон
30. Жуналахи	61. Уйши (уйшун)	92. Ўғлон
31. Кужи	62. Бадан (уйжин)	

Кўрсатилган бошқа рўйхатлар билан солиштирганда камдан-кам уруғ, қабилаларнинг номлари бир-бирига тўғри келади. Рўйхатларда фақат қиёт, манғит, кўнғирот, дўрмон, найман, хитой, кенегес, уйшун, минг қабилаларининг номларигина такрорланади. Бундан қандай хулоса чиқаришимиз мумкин?

Авалло, эҳтимол, келтирилаётган рўйхатлар тўлиқ эмасдир. Иккинчидан, балки муайян ҳудудда жойлашган қабилаларгина тилга олингандир. Учунчидан, муаллиф фақат йирик, кўп сонли уруғ ва қабилалар номларини ёзган бўлиши мумкин. Тўртинчидан, мазкур рўйхатлар ёзилган вақтга келиб фақат ана шу уруғ, қабилаларгина қолган, бошқалари парчаланиб, бутунлай йўқолиб кетгандир.

Яна бир тахминимизни айтиб ўтайлик. Эътибор берган бўлсангиз, рўйхат ҳақида сўз юритганда муаллифлар 92 ўзбек элати деб кўрсатишяпти. Демак, бу ерда 92 кўчманчи ўзбек уруғи ҳақида сўз бораётир. Балки, олдинги рўйхатларда XV–XVIII асрларда Марказий Осиё, шу жумладан, Ўрта Осиё ерларида қадимдан ўтроқ ҳаёт кечириб келаётган ўзбек уруғ, қабилалари тилга олингандир. У вақтда кўп уруғ, қабилаларнинг номлари тилга олинмагани тушунарли бўлади. Бу ҳолда шундай бир муҳим хулоса чиқаришимиз мумкин: рўйхатларда такрорланаётган қабилалар ўзбек элатининг энг кўҳна, кенг томир ёйган, чуқур илдиз отган, юзлаб, балким минглаб уруғ-аймоқларга асос солган уруғ, қабилаларидир.

XIX асрнинг охири – XX аср бошига келиб юқорида қайд этилган уруғ ва қабилаларнинг кўпи йўқолиб кетди. Аниқроғи, аҳолининг кўпчилиги авлод-аждоглари қайси уруғ, қабиладан иборат эканлигини унутиб юборди, баъзи одамлар ўзларини оддийгина қилиб, ўзбекман деб атайдиган бўлиб қолдилар. Уруғ ё қабила номлари кўп ҳолларда айрим туман, қишлоқларнинг номларидагина сақланиб қолди. Масалан, Тошкент вилоятидаги Чиноз, Телов, Боёвут, Дўрмон, Бўка сингари туман марказлари ва қишлоқлари ҳозиргача бир вақтдаги ўзбек уруғларининг номлари билан атаб келинмоқда. Бу жойлар ўзбек уруғлари номлари билан аталганини ҳатто шу ернинг ўзида яшаётганларнинг ўзлари ҳам билмайдилар.

Лекин бошқа уруғ ва қабилалар билан кўп аралашиб кетмасдан ўзи мустақил кун кечириб келган, ўз уруғ-насаби, урф-одатини тўлиқ сақлаб қолган уруғ-қабилалар ҳам йўқ эмас. Жумладан, қарлуқлар, мўғуллар, барлослар, турклар, калтатойлар, мусобозорийларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Умуман ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун биринчи навбатда қадимий хоразмийлар, сўғдийлар, бақтрийлар, уйшунлар, тоҳарлар, қанғуйлар, сўнгра суркашлар, тўққизўғизлар, уйғурлар, қорлуқлар, тухсийлар, чиғиллар, ёғмолар, арғинлар, шундан кейин жалойир, барлос, қавчин, арлот, боёвут, сулдуз, ну-кис ва ниҳоят қиёт, манғит, қўнғирот, дўрмон, найман, хитой, кенегес, минг уруғ, қабилалари тарихи билан яқиндан ва мукамал таниш бўлиш зарур.

Биз бу ерда улар тўғрисида бирма-бир тўхталиб ўтмоқчи эмасмиз. Бунинг учун жуда кўп вақт керак бўлади. Чунки ҳар бирининг тарихи бутун бир олам. Ҳозир фақат мисол тариқасида ўзбек уруғ, қабилаларининг сўнги йилларда жумҳуриятимизнинг қайси вилоят, туман, қишлоқларида яшаганлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтайлик.

ХОРАЗМДА ҚАЙСИ АВЛОДЛАР ЯШАЯПТИ

Ф. Абдуллаев, Г. П. Снесаревларнинг материалларига қараганда, жумладан, Хоразм вилоятида XIX аср охири – XX асрнинг бошида 60 га яқин майда-йирик ўзбек қабилалари яшаган. Ўзбекларнинг Хоразм вилояти ҳудудида жойлашиш харитасида Хоразм ўзбекларининг 40 дан ортиқ уруғ, қабилалари кўрсатилган.

Қуйида ана шуларнинг рўйхатини келтирамиз:

1. Авшар	11. Боғонали	21. Қипчоқ
2. Алили	12. Болғали	22. Кенегес
3. Аее	13. Баёт	23. Кушчи
4. Олчин	14. Дўрмон	24. Қора мози
5. Ажуйли	15. Жалойир	25. Карвак
6. Араб	16. Жетти қора	26. Қатағони
7. Бакай	17. Иргакли	27. Кармиш
8. Бурлак	18. Қўнғирот	28. Кулон
9. Буйрачи	19. Қиёт	29. Кераит
10. Баймак	20. Қанғли	30. Қора шапак

31. Қурбанок	40. Пичоқли	49. Уйрой
32. Манғит	41. Пешакили	50. Ўрмончи
33. Муйтин	42. Соятир	51. Хўжа эли
34. Мисит	43. Суйрум	52. Хитой
35. Нўғой	44. Саёт	53. Хизр эли
36. Найман	45. Тос	54. Чигатой
37. Нўкис	46. Тамо	55. Чандир
38. Керлаут	47. Уйғур	56. Юз
39. Ўн олти	48. Уйшун	57. Сарг

Аҳоли ўртасида жуда озчиликни ташкил этгани сабабли бу рўйхатда бир қанча уруғлар кўрсатилмаган. Ҳали айтганимиздек, Хоразмда ҳам қайси уруғ-қабиладан эканликларини билмайдиган анчагина аҳоли бор. Улар ўзларини ҳозир яшаб келаётган жойлари номи билан атайдилар: хонқали, урганчли, хевали ва ҳоказо.

XIX аср охири – XX асрнинг бошида Хоразмнинг Хазорасп тумани атрофидаги ерларида Хоразм ўзбекларининг авшар, жангати, карвак, жувондир, оёқли, қанғли, араб, Боғот билан Хазорасп орасидаги ерларда пичоқчи уруғларининг авлодлари яшаган.

Боғот тумани атрофларида найман, хитой, саёт, тама, олчин, Нукус, Хонқа туманига туташ жойларда асс, мисит уруғларининг вакиллари учрайди.

Янгиариқ туманида найман, уйғур, агар, байот, хитой, Хивага қўшни жойларда саёт, қармиш, қиёт, Хонқага чегарадош қишлоқларда талаут, жалойир, асс, Янгиариқ марказида эса манғит, қўнғирот аҳолиси жойлашган.

Хонқа туманида керлаут, қорабози, қиёт, қўнғирот уруғлари, Боғот туманига яқин ерларда кема, бўйунг, олчин, қулон, найман уруғларининг уй-жойлари бор. Хивада асосан қўшчи, қиёт, асс, манғит уруғларининг авлодлари жойлашган. Қўшқўпирда қатагон, жалойир, қўнғирот, бурлак, Урганч тумани ерлари билан туташ жойларда кенегес уруғларининг вакиллари учрайди. Урганч туманининг марказий қисмида найман, уйшун, қипчоқ, чигатой, Хонқага яқин ерларида қиёт, чандир, Янгибозор чегаралари бўйлаб дўрмон уруғлари авлодларини кўриш мумкин. Шовот туманида жуда кўп уруғ вакиллари яшайди. Бу ерда қўнғирот, хитой, асс, қипчоқ, араб, уйрот, мисит, Янгибозор ерларида, қанғи, Тошовуз йўли томонида манғит, қанғи,

улардан нарида олчин уруғларининг авлодлари истиқомат қилади. Янгибозор туманида дўрмон уруғи авлодлари билан қўшничиликда уйғур, уйшун, туман маркази ерларига яқин ерларида ўйрот, қўнғирот, қиёт, Гурлан туманига туташ жойларида кенегес уруғига қарашли ҳовли-жойлар ўрнашган. Гурлан тумани уйғур, найман, уйшун, нарироқда, қераит, туман марказида қўнғирот, нўкис, манғит, дўрмон, бошқа туманлар билан чегарадош ерлар қангли, жалоийр, хизир эли уруғларининг маконига айланган. Гурлан туманидан кейинги жойларда асосан дўрмон, манғит, хитой, қўнғирот, қисман олчин, кулон, қатағон, хизир эли, қармиш, асс, бағанали уруғлари жойлашган.

СУРХОНДАРЁ, ҚАШҚАДАРЁДА-ЧИ

Мамлакатимизнинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида ўзбекларнинг қайси уруғ, қабилалари яшаганини билиш учун этнограф олима Б. Х. Кармишеванинг маълумотларига мурожаат қиламиз.

Б. Х. Кармишева ўзининг «Тожикистон ва Ўзбекистон жанубий районларининг этник тарихи очерклари» номли асарида бу ҳақда шундай маълумотларни келтиради.

XIX аср охири – XX асрнинг бошида Ўзбекистоннинг жанубий туманлари, Сурхондарё вилояти Бойсун, Шеробод, Юрчи уездларига бўлинган бўлиб, Бойсун, Дарбант, Қумқўрғон, Пашхурд, Жарқўрғон, Термиз, Шеробод, Миршоди, Сариосиё, Юрчи волостлари тузилган эди. Бу ерларда ҳаммаси бўлиб 83 минг 790 ўзбек яшаган. Шундан Шеробод уездида 37680 киши, Юрчи уездида 32442 киши ва Бойсун уездида 12967 киши ўзбек бўлган.

«Ана шу ўзбекларни уч тоифага бўлиш мумкин эди: ўтроқ аҳоли (булар уруғ, қабилаларга бўлинмаган) аввалги» (эски) уруғ, қабилалар ва кейинги (янги) қабилалар.

Биринчи тоифага чигатойлар, хўжалар ва қаршиликлар кирган.

Эски уруғ, қабилалар Мовароуннаҳрнинг ўтроқ маҳаллий аҳолиси билан аралашиб, чатишиб кетмасдан, ярим кўчманчи ҳолатини сақлаб қолган ва уруғ, қабилаларга бўлиниб келинган кўҳна турк-мўғул қабилалари билан бу ерларга мўғуллар истилоси ва ҳукмронлиги даврида қочиб келган турк-мўғул қабилалари – турклар, қарлуқлар, халач-

лар, моғаллар, миришкорлар ва ҳ. к., янги қабилалар эса Мовароуннаҳрга XV асрнинг охиридан Шайбонийхон билан Дашти қипчоқдан келган ва бу ерларда XVI асрнинг бошидан батамом ўрнашиб олган ўзбек қабилаларининг авлодлари — қўнғиротлар, юзлар, лақайлар, семизлар, кесамирлар, қатағонлар, дўрмонлар ва бошқалардан иборат.

Ўтроқ аҳоли. Бу тоифага чиғатойлар, қаршилиқлар киради.

Чиғатойлар 1924 йилги рўйхатга кўра Шерободдарёнинг юқори қисмида, Пашхурд ва Шеробод водийларида, шунингдек Сурхондарёнинг қуйи оқими ҳамда Термиз атрофларида жойлашган бўлиб, 4787 кишини ташкил этган. Шундан энг кўпи Сурхондарёнинг қуйи оқими ва Термиз атрофларида жойлашган. Улар Юқори Мачай, Қорабоғ, Пашхурд, Чиғатой, Қишлоқбозор, Манғузар, Саллиобод, Катта Вахшивор, Кичик Вахшивор, Фазарак, Дашнабод қишлоқларида яшаганлар.

Қаршилиқлар. Булар асосан Қарши шаҳри ҳамда Қарши воҳаси ерларида тирикчилик қилиб юрган аҳолидан иборат бўлган.

Қадимий туркий этник гуруҳлар. Булар орасида энг кўп сонлиси ва ўз тили, урф-одатлари, анъаналари, турмуш тарзини сақлаб қолгани турклардир. Улар тўрт йирик қабиладан ташкил топган: аслий турклар, калтатойлар, мусобозорийлар ҳамда барлослар. Қарлуқларнинг бир қисми ҳам ўзларини турк деб ҳисоблар эди.

Аслий турклар Сурхондарёнинг юқориси ҳамда ўрта оқимида, Сарайтош, Турк қишлоқ, Инкобод, Алича булоқ, Юқори Мачай, Катта қишлоқ, Гегирдак, Навбоғ қишлоқларида кун кечириб келганлар.

Калтатойлар. Сурхоннинг ўрта оқими, Сангардак ҳамда Обизаринг дарёлари орасидаги қишлоқларда учраган. Кўпи Чўнғтош, Шайтонқишлоқ, Жонбахти, Жарқишлоқ, Карашиқ, Телпакчинор, Култепа қишлоқлари, Юрчи шаҳрида яшаган.

Калтатойлар тўққиз уруғдан иборат бўлган деган гаплар бор. Уларнинг махатзамони калтатой, Мурза калтатой, махаттари калтатой, тиялик калтатой, ҳайвон калтатой, варам калтатой уруғлари маълум.

Мусобозорийлар ҳам бир қанча уруғларга бўлинган: чорий, кўлобий, йўлмо, калтатой, тожик, ўртабўзи, калай-ижаври, дегои.

Мусобозорийлар Ҳисор водийси, Ҳисор тизма тоғларининг шимолий ёнбағирларида, Хонқо ва Қоратоғ дарёлари ҳавзасида, Қашқадарёнинг юқори оқимидаги Фороб, Денов, Сумсар қишлоқларида кун кечирар эдилар.

Барлослар асосан Ҳисор беклигига қарашли ерларда яшаганлар. Хусусан, Қоратоғ дарё билан Обизанг оралиғидаги жойларда қатор қишлоқлари жойлашган: Барлос, Чимтепа, Қарони, Кўлиписта, Арпатутилди, Илонсой.

Барлослар қаерлик ва қайси уруғ, қабила авлодларига қараб бўлинганлар. Асосий уруғлари толибачча, кўзибачча, пўлатбачча, оқичбачча, нематбачча, шошбачча, катта қалҳофизи, майда қалҳофизи, катта омади уруғларидан иборат бўлган. Булар келгинди ҳисобланадилар.

Қарлуқлар ўзбек қавмининг энг қадимий ва жуда кўп сонли уруғи бўлиб, улар илгари катта-катта майдонларни ишғол қилиб келганлар. Уларнинг кўпчилигини турк ва қарлуқлар ташкил этади.

Қарлуқлар илгарилари ҳозирги Бухорога қарашли ерларда кўп яшаган. Шунинг учун ҳам бу жойларда қарлуқ Каллукон, Каллукхона, Зиробод, Сеплон каби қишлоқлар пайдо бўлган. Бухоронинг тахминан 20 километр шимолида ҳам Карлик қишлоғи бор. Баҳовуддин, Чечон, Қарши атрофидаги ерларда ҳам қарлуқлар қишлоғи бўлган.

Қашқадарё вилоятининг бир қатор қишлоқларида қарлуқ оилалари ҳамон яшаб келмоқда. Шўрчи, Сариосиё атрофларида ҳам қарлуқ оилалари кўп учрайди.

Қарлуқлар жуда серуруғ бўлган. Уларнинг лолаке, қораясоқ, қорабайин, султонмахмуди, мозорчопди, адарғони (Сариосиё атрофлари), пашкаш, лўлиавлод, банғиавлод, болахўри, косовли (Шўрчи атрофларида), хасвой қармоқ, чурчул қарлиқ, ашак қарлуқ (Олой атрофларида), шихлар, кўкиштон, қирқйигит, олти уйли, қарангилик, гадойлар, ҳабашлар, бўлак овул, калтўпар, қуллар (Дўғма), ҳайвонлар (Косон атрофларида) сингари уруғлари бўлган.

Халачилар асосан ҳозирги Тожикистоннинг Кофирниҳон дарёси қуйи оқими ерларида, Дўрмон ўзбеклар, хўжа ўзбеклар билан биргаликда яшашган.

Тоғлилар Сурхондарё вилоятининг тоғли ерларида яшаган қадимий ўзбек қабилаларидан биридир. 1924 йилда улар ҳаммаси бўлиб 5600 дан ортиқ кишини ташкил этган¹.

Тоғли ўзбеклар Кўҳитанг тоғ тизмасининг шарқий ёнбағирларида, Шеробод дарёсининг ўрта ва юқори оқими, Сурхоннинг ўнг тарафларида жойлашган. У ерларда Шержад, Заррабоғ, Хўжаанко, Бедакат, Шеркишло, Зараутсой, Хатак, Тангидувор, Қайроқ, Гашноз, Қизилқишлоқ, Саройтош, Боғчит, Олачопон, Танглак, Чакам, Боғча қишлоқлари тоғли ўзбеклар яшаган қишлоқлардан ҳисобланади.

Қиш кунлари тоғлиларнинг кўплари Юрчи, Денов, Сариосиё атрофидаги қишки уйларига қайтишган.

Янги қабилалар. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошида ҳозирги Ўзбекистон ерларида яшаган Дашти қипчоқли қабилалар одатда кейинги, яъни Ўрта Осиё ерларига ҳаммадан сўнг келган қабилалардан ҳисобланади. Бу қабилаларга қўнғиротлар, юзлар, лақайлар, семизлар, кесамирлар, қатағонлар, дўрмонлар, шунингдек, найманлар, саройлар, қавчинлар, кенегеслар, манғитлар, хитойлар, жалойирлар, минглар, қанғлилар ва бошқа уруғларнинг авлодлари киради.

Қўнғиротлар жуда кўпчиликни ташкил этган. Улар яшаётган жойлар Ғузордан тортиб Термизгача бўлган ерларгача чўзилган бўлиб, 1924 йил маълумотларига кўра, ҳаммаси 37 минг 148 кишини ташкил этган.

Қўнғиротларнинг ҳовли-жойлари асосан дарё соҳилларига яқин ерларга қурилган эди. Амударё, Бойсундарё, Шерободдарё, Сурхондарё, Қоратоғдарё атрофидаги сувга сероб, ҳосилдор ерларида кун кечиришган. Кўпроқ Шерободдарё бўйлаб жойлашган (16 минг 622 киши).

Қўнғиротлар бир қанча уруғ-аймоқларга бўлинган: тилауммат, бандикучук, маулиш, чуллик, қорагулсак ва бошқалар. Булар ҳам, ўз навбатида, ўнлаб кичик уруғ-аймоқлардан иборат бўлган. Биргина вахтамағали қўнғирот уруғининг ўзи 66 уруғга бўлинган. Қўнғирот қабиласининг

¹ Олдинги ва кейинги саҳифаларда келтирилган бу далиллар асосан 1924 йилги маълумотлардан иборат бўлиб, улар муаллифлари юқорида кўрсатилган китоблардан олинган. Жойларнинг номлари ўша вақтдаги номлари бўйича берилган.

асосчиси Қўнғирот ота Қўнғирбийнинг катта хотинидан 4 ўғил, тортиқ сифатида теккан кичик хотинидан бир ўғил бўлган.

Катта хотинидан туғилган тўнғич ўғли Вахтамгали (Вахтамгали)дан 18, кейинги ўғиллари Қўштамғалидан 16, Қанчиғалидан 14, Айиннидан 12 авлод тарқалган. Кичик хотинидан тарқалган уруғлар эса 6 та бўлган. Шундай қилиб жами 66 уруғ-авлод бўлган.

Энг йирик уруғ Вахтамгалидан кўпайган авлодлар ичида айниқса болғали ва қорақўнғирот авлодлари жуда серуруғ бўлган.

Вахтамгали қўнғиротлар Шеробод ҳавзасида яшаган. Кўпроқ ачамайли, Гозоёқли авлодлари. Кўҳитангдарё водийсида болғали ва Қорақўнғирот авлодларининг ҳовли-жойлари қурилган эди.

Қўштамғали уруғи авлодлари Шерободдарёнинг ўрта оқими атрофларида, Ўрадарё бўйларида, қанжиғалилар Жарқўрғонга яқин ерларда, Сурхоннинг чап соҳилларида, Айиннилар эса Кўҳитанг дарёнинг ғарбий томонларидаги камсувли адир, тепаликларда истиқомат қилишган.

Тартўлилар асосан Дарбант, Қумқўрғон атрофларида, Халқаёр дарёси водийсида, Худойдод дарасида яшаганлар.

Қашқадарё вилоятининг жануби-шарқий қисмида айинниларнинг қоратаний ва оқтаний тоифалари бўлиб, биринчиси тўпар, качай, қорақалпоқ ва кавка уруғларидан, иккинчиси эса чўран, ҳожибачча, туркман, қора, кал, бош-бола, ахтана ва ойтамғали уруғларидан ташкил топган.

Лақайлар 1917 йилдан олдинги даврларда кўпчиликни ташкил этишган. 1924 йилда улардан 25400 киши яшаган. Асосан Ҳисор ва Бойжувон бекликларига қарашли ерларда жойлашган эдилар. Яшаган жойларига қараб улар ўзларини ҳисорли лақайлар ва байжувонли лақайлар деб атаганлар.

Лақайлар 4 тоифага бўлинган: эсонхўжа, бадрағли, байрам ва тўрт овул.

Семизлар лақайларнинг шарқий тарафида, Яхсувнинг ўрта оқими ерларида яшаганлар. 1924 йилги маълумотларга қараганда, семизлар, Айранчи одамлари билан қўшиб ҳисоблаганда, ҳаммаси бўлиб 2420 киши бўлган. Семизларнинг эрке, бўзон, лўли, кўктери, бўсалок, қурасан, кесей ва ҳожиаҳмад уруғлари мавжуд эди.

Кесамирлар 2505 кишидан кўп бўлмаган. Улар семизлар билан ёнма-ён яшашган. Кесамирларнинг қорачириқ, кулдеман, қаллағоч (қарлиғоч), тоз, қамчи, қийикчи, нўғой уруғлари бўлган.

Қатагонлар шарқий Бухоронинг Қуйивахш водийсида, Қўрғонтепа шаҳрида, Панж дарёсининг ўнг соҳиллари, Яхсув водийси ерларига жойлашган эдилар.

Қатагонларнинг жойқатагон, чечка, туғул, полвон, бурна, темаз, чўрак, мардад, қангли эчки, малай, сари, пинхони, тоз уруғлари бўлган.

Дўрмонлар Ҳисор ва Қабодиён бекликларига қарашли ерларда, шунингдек, Боботоғнинг шимолий этакларида кун кечиришган.

Дўрмонларнинг бир қисми Шерободдарё чегараларида, Хожиги қишлоғида жойлашган. Улар 4 тоифадан иборат бўлиб, 18 уруғга бўлинган. Энг йирик тоифаси учуруғ деб аталган. Кейинги тоифалар номлари қиённома, гўрдак, саксон. Учзуруғ тоифасига тибир, салтиқ, қоратана, қунур, олатой, жомантой, ахча, улули уруғлари, қиённома тоифасига қиёт, қабла, кут, жертебар, тўққизалу, оққўйли уруғлари, гўрдак тоифасига қозоқ, нўғой, бўрбой, уста уруғлари кирган. Қолган уруғлари тоифаси маълум эмас.

Наймавлар кўчманчи ўзбекларнинг анча катта гуруҳини ташкил қилган. Дашти қипчоқдан келган бу қабила XVIII асргача Термиз атрофидаги ерларда, қўнғиротлар билан қўни-қўшничиликда яшаб келган. Лекин ўзаро феодал урушлар кучайган вақтда Зарафшон воҳасига қочиб кетган эдилар. Уларнинг кўпчилиги Зарафшон водийсида, Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон, Кармана ва Бухоро тарафларида яшар эдилар.

Сарой ўзбеклар Кармана, Фиждувон, Каттақўрғон, Самарқанд, Жиззах, Қарши, Шаҳрисабздаги айрим қишлоқларда жойлашган. Улар қарийб 500 хонадон бўлган.

Денов шаҳри атрофида, қисман Тартули, Фазарак, Яхсув водийсида, Шаҳрисабз, Кармана, Бухоро томонларида, айрим уруғлари Хоразмда яшаган.

Кенегес қабиласи ҳам кўчманчи ўзбекларнинг йирик вакилларидан ҳисобланади.

Ҳисор водийси, Денов шаҳри яқинидаги ерларда қавчин қабиласининг авлодлари яшар эди.

Мангит қабиласи одамлари Шеробод беклигидаги Азон, Манузор, Хўжаги қишлоқларида жойлашган эдилар.

Пашхурд ҳамда Хитой қишлоқлари, Денов яқинидаги Детоян қишлоқларида хитой ўзбеклари ўрнашган эдилар.

Жалойир қабиласининг авлодлари Шўрчидан жанубдаги ерларда, жумладан Жалойир қишлоғида, Сурхоннинг ўнг қирғоғидаги ерларда ҳам жалойирлар оилалари бўлган.

Булардан ташқари минг, қангли, ёбу ва бошқа уруғларга қарашли оилалар ҳам кўп бўлган.

МИНГ, ЮЗ, ҚИРҚ АВЛОДЛАРИ

Минг, юз, қирқ уруғлари ўзаро бир-бирига яқин, қонқардош уруғлардан ҳисобланади. Уларнинг авлодлари XIX асрда Зарафшоннинг жануби-шарқий ерларида, Амударё ҳавзасида, Ҳисор ҳамда Балхга яқин жойларда истиқомат қилишган.

Хива ва Қўқон хонликларининг турли шаҳар ҳамда қишлоқларида жойлашганлар. Бу учала уруғ, қабилалар умумий ном билан марка деб аталадилар. Улар 112 уруғ бўлимлари ва майда қисмларга бўлинганлар.

Минг, юз, қирқ уруғлари бошқирд, нўғой, туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва курдлар таркибига ҳам кирган.

Минг қабиласининг вакиллари Қўқон хонлиги даврида катта мавқега эга бўлганлар. Минг уруғи 92 бовли ўзбек элатининг энг йирик ва катта ҳурматга сазовор бўлган уч устунидан бири деб ҳисобланади. Минг уруғи авлодлари Фарғона ерларида юз йилдан ортиқ ҳукмронлик қилишган. Қўқон хонлигига ҳам минг уруғи авлоди Шоҳрухий оталиқ асос солган.

Мингларнинг ҳозирги авлодлари Самарқанд атрофида, Ургут, Фарғона, Қўқон, Балх атрофларида яшаб келмоқдалар.

Минг уруғи номи билан боғлиқ қишлоқлар жуда кўп. Бундай қишлоқлар айниқса Қўқон шаҳри атрофларида кўп учрайди.

Юз қабиласи ўзбекларнинг 92 уруғи таркибига кирган йирик қабилалардан биридир. Бу қабила бир неча уруғга бўлинган.

Х. Дониёровнинг «Ўзбек халқининг шажара ва шевалари» номли асарида ёзилганидек, юз учта катта бўлакка бўлинади: марка боласи, каропчи, ражаб боласи. Марка ўз навбатида иккига бўлинади: уяси солин ва хитой юзи.

Уяс ҳам, солин ҳам ўз навбатида олти гуруҳга бўлинади. Уяс кераит, кал, норин, окчепкан, кўса, боймокли гуруҳлари, солин эса давлай, жобувчи, оғай тўпи, кирсадок, лапкарач, шодмон тўпи гуруҳларидан ташкил топган.

Хитой юзи қуриқозон, тигирик, бешкуби, богмаччойи, ҳожи боласи, мўғол, увол, ҳожибачча, хонхўжа, небўса, қорақурсоқ, сортжузи сингари 12 отага ажралади.

Юзнинг қаропчи бўлагига қаропчи кўкони, қўштамғали, ачамайли, парчаюз, ўювли уруғлари кирган. Юзнинг ражаб боласи бўлагига эса туюкли, чо, бешжуз, чол жувут, бешкал сингари тармоқларга бўлинади.

Юз уруғи қабиласи тўғрисида рус олими В. В. Радловнинг «Сибирь тарафлардан» номли саёҳатнома китобида ҳам жуда қизиқ маълумотлар келтирилган.

В. Радлов ўз китобининг сўз бошида ёзганидек, 1868 йилнинг ёзидан бошлаб Семипалатинск, Верний, Тўқмоқ, Бишбек, Мерка, Авлиёота, Чимкент, Тошкент, сўнгра Хўжанд, Ўратепа, Зомин, Жиззах, Янгиқўрғон, Самарқанд, Каттақўрғон, Хатирчи, Қўшработ, Жумабозор, Челак сингари бир қанча шаҳар ва қишлоқларни айланиб, бу ердаги халқларнинг тилини ўрганиш билан бирга уларнинг ҳаёт тарзи, келиб чиқиш тарихи ва кўпгина бошқа этнографик маълумотларни тўплайди. Унинг китобида келтирилган маълумотлар Ўрта Осиё, Қозоғистонда XIX асрнинг 60–70-йилларида яшаган уруғ ва қабилалар ҳақида анча тасаввурга эга бўлиш имконини беради.

Чунончи, шу китобда келтирилган маълумотлардан ўзбекларнинг 92 уруғи таркибига кирган бир қанча уруғ, қабилалар, шу жумладан юз қабиласи тўғрисида ҳам кўп нарсаларни билиб олиш мумкин.

В. Радловнинг уқтиришича, Хўжанд, Ўратепа, Зомин, Жиззах, Янгиқўрғон атрофларида, Панжикентнинг жанубида қирқ ва юз қабилалари таркибига кирувчи бир қанча уруғларнинг авлодлари яшаган. Юз уруғи одамлари асосан шимолий тарафларда, жанубда эса Жиззах ҳамда Янгиқўрғон ерларида қирқ уруғининг одамлари учрайди.

В. Радлов юз қабиласи таркибига кирган уруғ, қабилалар рўйхатини бирмунча тўлиқ беришга ҳаракат қилган. Унинг таъкидлашича, юз қабиласи қаропчи, тигириқ, парчаюз, эргенекли, сулакли, хонхўжа, хитойи, хожихитой, қуён-қулоқли, туёқли, сирғали бўлақларга бўлинади.

Парчаюз уруғлари тўрт бўлакка бўлинади: уч тамғали, тўрт тамғали, қорақалпоқ, пёжегей. Уч тамғали бўлаги, ўз навбатида, боймоқли, бурун садок, олмачи, мирза, сирғали, ўювли уруғларига, тўрт тамғали бўлаги эса оққийгиз, қуён-қулоқли, болғали, ишкули, тўкбой уруғларига ажратилади.

Хитой юзи беш бўлақдан ташкил топган: хонхўжа хитойи, тигириқ, хўжа хитойи, турукпен ва жалойир. Небўса, сорт-жуз, қорақурсоқ уруғлари хонхўжа хитойи бўлагини, беш-қўй, қўриқозон, боки мешей уруғлари тигириқ бўлагини, қирқи реук, мўғол, олмаскон ҳожи хитойи бўлагини ташкил қилган.

Юзнинг қаропчи бўлагига буржуген, қўнғиргай, сакиссарри, найман, хўқонди, қўштамғали, ачамайли, мангит, кенегес, байоут, сўлаккли бўлагига эса қултепалик, бешкел, ғофир, чирқируқ, мирза, ариқ, беглар тўпи каби уруғлар кирган.

Ўзбекларнинг қирқ уруғини қорақўйли, қорача, қорасирак, чапонашли уруғлари ташкил этган.

Қирқ уруғи ўзбек элатига кирувчи уруғ ва қабилалар ичида авлодларининг сони жиҳатидан минг ва юз қабилаларидан кейин учинчи ўринда туради. Бу уруғларнинг авлодлари асосан Самарқанд вилоятининг Булунғур, Жиззах вилоятининг Фаллаорол, Жиззах, Зомин туманларида яшаган. Шу билан бирга Бекобод ва Ўратепа атрофларида ҳам уларнинг бир қанча оилалари истиқомат қилгани маълум. Қўқон ва унинг атрофидаги ерларда ҳам қирқлар жойлашган қишлоқлар бўлган.

Қирқлар, Х. Дониёровнинг ёзишича, олти катта бўлакка бўлинган: қорақўйли, қорача, молтоп, мулкуш, чапрашли ва чўрткесар. Фарғона, Тошкент, Жиззах вилоятларининг айрим туманларида қирқларнинг уруғлари яшаган ва улар номи билан аталган қишлоқлар ҳали ҳам бор.

Биз бу ерда, аввал таъкидлаганимиздек, Ф. Абдуллаев, Г. П. Снегаревларнинг, шунингдек, Б. Х. Кармишева ва бошқа олимларнинг Ўрта Осиёда XIX—XX асрнинг бошида яшаган

Ўзбек уруғ, қабилалари тўғрисидаги маълумотларига асосланиб, Хоразм ва Сурхон-Шеробод воҳалари, Бухоро атрофидаги ўзбекларнинг уруғ-аймоқ, қабилалари, айрим уруғларнинг шажаралари ҳамда бу воҳаларда ҳозирда уларнинг қайси авлодлари яшаётганлиги хусусида қисқача ҳикоя қилдик.

ЕТТИ ПУШТИНГИЗ КИМ

Кўпчилигингиз бундай саволни, балки, биринчи бор эшитаётгандирсиз. Ҳайрон бўлманг. Бу жуда қадимий, азалий одат-удум. Унинг ўз манбаси, ўз тарихи бор.

Шундай экан, аввало пушт нима? Нима учун 7 пушт? Нега айнан 7?

Бу саволларга жавоб бериш учун тарихимизга мурожаат қилайлик.

Халқимиз орасида азал замонлардан буён давом этиб келаётган бу ажойиб удумга амал қилиб, нуруний отахон, онахонларимиз бирон киши билан танишаётганларида, болам 7 пуштингиз ким деб сўрайдилар. Яъни кимнинг ўғли, қизисиз деб суриштиришади. Аввало отангизни, кейин отангизнинг отасини, ундан сўнг, бобонгизнинг отасини. Шу тариқа 7 авлодингизни билишмоқчи бўлишади.

Дуруст, лекин нега 7 пушт ва нима учун фақат ота томондан ҳисоблашган?

Биласизки, фарзанднинг тўрт мучали бут, комил инсон бўлиб туғилиши энг аввало ота-она пуштига, уруғига боғлиқдир. Буни одамлар жуда қадимдан сезишган ва яхши тушунган.

Филолог Маматқул Жўраев ўзининг «Сеҳрли рақамлар» номли мақоласида ажойиб-ғаройиб рақамлар ҳақида тўхталиб, кўпчилик ҳали яхши билмайдиган қизиқ маълумотларни келтирган. У, чунончи, етти рақами билан боғлиқ бўлган турли урф-одатлар ҳақида шундай ҳикоя қилади:

«Шарқ халқларининг одатига кўра, — деб ёзади М. Жўраев, кўклам байрами — Наврўзда ўзига хос еттиликларга амал қилишади. Дехқонлар Наврўз арафасида махсус идишларга етти хил донли экин уруғини экиб кўйиб, донларнинг униб чиқишига қараб келаси йилда олинадиган ҳосил чўғини чамалашга ҳаракат қилишган. Ҳатто сосонийлар даврида

Эрон шоҳлари саройида наврӯз дастурхонини етти коса, етти пиёла, етти хил неъмат билан безатиш анъанаси бўлган. Хоразмликлар илк баҳор чоғида етти хил дондан – буғдой, жўхори, гуруч, мош, ловия, тариқ ва арпадан «наврӯз гўжа» пиширишса, афғон қишлоқларида номи «с» ҳарфи билан бошланадиган етти хил неъматдан Наврӯзнинг энг азиз таоми «ҳафт син», яъни «етти с» тайёрланади. Йил янгиланадиган бу ажиб тантаналарда хосиятли деб тасаввур қилинган рақам – еттига риоя қилиш келаётган йилнинг баракали, осойишта, тўкин-сочин бўлишига умид билдиришдир. Одамлар илк кўклам байрамида етти рақам қўлланса, бу соннинг «сеҳрли» қудрати йилнинг серҳосил келишига таъсир кўрсатади деб ўйлашган. Бу удум асрлар давомида қўлланилиши натижасида аста-секин анъанага айланиб қолган.

Етти уруғ, етти пушт, етти авлод иборалари ҳам ана шу сеҳрли етти рақами билан бевосита боғлиқ бўлса ажаб эмас. Қадимги одамлар ҳам етти рақамининг сеҳрига ишониб, қайси бир авлод етти уруғигача тоза бўлса, шу уруғ энг сара уруғ бўлади деб ҳисоблаганлар.

Ҳақиқатан ҳам ҳар қандай боланинг феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракатлари, яхши-ёмон хислатлари, камчилик, иллатлари биринчи навбатда ота-она қонидан, қолаверса, етти авлоди қонидан ўтади.

Профессор Н. Мажидовнинг тушунтиришича, генлар зурриётга шу авлодга хос бўлган турли нуқсонлар ва оғир касалликларни ҳам олиб кириши мумкин. Бундай касалликлар тиббиётда наслий касалликлар дейилади. Наслий касалликларга, жумладан, қанд касаллиги, тутқаноқ, туғма шол ва бошқа оғир касалликлар киради.

Соғлом авлод касал авлод билан қуда-андачилик қилишлари, яъни қиз олиб-қиз беришлари натижасида улар зурриётида ана шундай генетик, наслий касалликларга чалиниш ҳоллари рўй беради. Наслий касалликларга учраган ота-оналарнинг ўзларигина эмас, балки уларнинг фарзандлари ҳам ана шу касалликлардан умрбод қийналиб юришлари мумкин.

Наслий касалликка дучор бўлган йигит-қизлар балоғатга етиб уйлансалар ёки турмушга чиқсалар, уларнинг ҳам айрим фарзандлари шу касаллик билан туғилади. Айрим

ҳолларда ота-оналарнинг ўзлари соғ бўлса-да, улардан туғилган болаларнинг тўртдан бири касалланади ва бу касаллик уларнинг набираларига ҳам ўтади.

Шундай экан, келин ёки куёвнинг ота-онаси ёки бува-бувиси қандай касалликлар билан оғриганлигини билишнинг аҳамияти катта. Лекин, деб алоҳида уқтиради профессор Н. Мажидов, бундан наслий ёки бошқа бирон касаллик билан оғриган оилалардан келин олиш ёки куёв қилиш мумкин эмас экан деган фикрда бўлиш керак эмас. Аммо, ҳарҳолда суриштириб, билиб қўйиш фойдали бўлади. Бу ана шундай касалликларнинг олдини олиш ва вақтида даволашга имкон беради.

Оила қуришдан олдин генетик врач кўригидан ўтиб, ундан тегишли маслаҳат олган зарар қилмайди. Врач насл касаллиги бор-йўқлигини аниқлаш, кейинги авлодларда уларнинг пайдо бўлишининг олдини олиш масалаларида яқиндан ёрдам беради.

Оилада генетик, яъни наслий касалликларнинг пайдо бўлишига йўл қўймаслик учун, яхшиси, яқин қариндошлардан қиз олиб, куёв қилиш керак эмас.

* * *

Етти пуштини, етти уруғ, етти авлодини нима учун ота-боболарига қараб ҳисоблашади, деган масала бор. Бу ерда нима дейиш мумкин?

Бизнингча, энг аввало, ота ўз уруғи наслини давом эттиради (она эса бегона уруғ, яъни келин бўлиб тушган авлод наслини давом эттиришга хизмат қилади).

Иккинчидан, бу жуда қадим-қадим замонлардан бошлаб, она уруғи давридан кейин бошланган ота уруғи давридан бери отанинг оилада тутган ўрни, мавқеи билан бевосита боғлиқдир.

Етти уруғ, етти аждод болалари бир-бирига қон-қариндош ҳисобланади. Бошқача айтганда, бир отадан туғилган фарзандлар бир-бирларига қариндош бўлади. Етти уруғ фарзандларини халқимиз қуйидагича атайди: ота, ўғил, невара, чевара, эвара, кавора, овора, бегона. Энг охирги, еттинчи уруғ боласи, демак, анча бегоналашиб кетади. Баъзан халқ орасида уларни итарвора деб ҳам айтишади. Чунки бегонадан туғилган фарзандлар қариндош ҳисоб-

ланмайди. Шунинг учун ҳам баъзан бирон киши тўғрисида гап юритадиган бўлишса, бизга унинг нима алоқаси бор, у бизга етти ёт бегона деб айтишади. Бу саккизинчи авлод боласига айтиладиган гап.

Хулоса қилиб айтганда, авлод-аждодларни, етти пушти, етти уруғини билишда хосият кўп. Бу ўзбек халқининг энг яхши, энг олижаноб одоб-анъаналаридан биридир.

Етти бобони билган эр етти юртнинг ғамини ер деган гап бор. Яна етти пуштингни билмабсан, сен дунёга келмабсан дейишади.

Демак, етти аждодини билиш бу ўз тарихини, ўзлигини билишнинг энг муҳим мезони.

Ўзбек халқи жуда бой ҳаётий тажрибага эга бўлган, юксак маданиятли халқ. Биз ана шундай халқ фарзандларимиз. Буни доимо ёдимизда тутишимиз ва халқимизга муносиб, содиқ бўлмоғимиз лозим.

ЯҚИН ЎТМИШДА

Ота-боболаримиз қадим-қадим замонлардан буён шаҳарларда, қишлоқларда яшаб келишган. Кўпинча тоғ этакларида, сой, дарё, кўл бўйларида, водий, воҳаларда истиқомат қилишган.

У дамлардаги қишлоқлар ҳозиргиларидан кескин фарқ қилган, албатта. Онда-сонда учрайдиган ва кўпи билан 5—10 хўжалиқдан таркиб топган кичик-кичик, чор атрофи ланг очиқ, кўримсиз қишлоқлар. Бир-биридан анча йироқ, олисда. Қишлоқ аҳолиси кўп ҳолларда бир уруғ одамларидан иборат бўлган, бошқа қишлоқлар билан яқиндан алоқада бўлмаган, бир-бирини яхши билмаган. Бошқа ёққа қиз ҳам чиқармаган, қиз ҳам олмаган (бундай қишлоқлар яқин вақтларгача мавжуд бўлиб уларни деярли барча вилоятларда учратиш мумкин эди. Ҳозирда ҳам бўлса, ажаб эмас).

Замонлар ўтиши билан ён-атрофдаги қўни-қўшни қишлоқлар бир-бири билан яқиндан алоқада бўла бошлаган. Бора-бора қиз олиб, қиз берадиган бўлиб қолган. Қариндош, қудагай қишлоқлар сони кўпайиб, бир-бирига қўшилиб, кенгайиб, йирик қишлоқларга айлана борган.

Шу-шу қишлоқ ҳаёт тарзи ота-боболаримиз қон-қонига сингиб кетган. Қишлоқда яшаш энг мақбул, энг манзур, ҳаммага хуш келадиган, ёқадиган бир одат, удумга айланган.

Дарҳақиқат, қишлоқда яшашга нима етсин! Қишлоқда ўзингни бевосита табиат қўйнида юргандек ҳис қиласан. Ниҳоятда тоза, мусаффо, шифобахш воҳа, водий, боғ ҳавосидан ўпкангни тўлдириб, эркин нафас оласан. Чор атрофингда – ажойиб манзара. Табиатнинг жамийки мўъжизакор нозу неъматлари қўлинг остида: ҳаракат қилсанг, уринсанг, интилсанг, баридан истаганингча баҳраманд бўласан.

Қишлоқ муҳити, шароитининг ўзига хос, бетакрор гашти, афзалликлари бор. Буни қишлоқда яшаган, қишлоқда туғилиб ўсган кишиларгина чинакамига яхши ҳис қила олади.

Чор атрофда бепоён далалар, дашт-биёбон, адир, тепаликлар, кенг яйловлар... Узоқларда осмонўпар чўққилари атрофида сузиб юрган ҳарир булутлар орасидан гира-шира кўринаётган баланд-баланд тоғлар салобат тўкиб турибди. Бир-биридан анча олис, баъзан бир-бирига жуда яқин катта-кичик қишлоқлар, уч-беш кунлик йўл юргандан кейингина учрайдиган кўҳна, қадимий шаҳарлар...

Олисларга элтувчи, поёни кўринмайдиган кенг-тор, узун-қисқа, текис-нотекис илонизи йўллар. Онда-сонда пиёда кетаётган йўловчилар, отга қўшилган қўқонарава, эшакаравага ўтириб олган, от, эшак, бияга минган ёш-яланг, хотин-халаж, кексалар учраб туради.

Йўлнинг икки чеккаси бир-бирига тутшиб кетган далалар, тақир, бўз ерлар, яйловлар, кўзни қувонтирадиган ям-яшил ўтлоқлар, экинзорлар, пахтазор, буғдойзор, арпазор, олмазор, узумзор, боғу роғлар...

Катта йўл ёқасининг ўнг ва чап томонларидаги ариқлардан шилдираб сув оқиб турибди. Ариқ бўйларида осмонга бўй чўзган узун-қисқа, ингичка-йўғон мирзатерак, бақатерак, толлар бир чизиққа саф тортган. Майин шабада таъсирида барглари шитирлаб шох-новдаларидан ажраб кетгиси келиб у ёқ-бу ёққа талпинади.

Қишлоққа кириб келмасингиздан илгариеқ атроф-теварақдаги ҳавонинг бирдан ўзгарганини ҳис қиласиз: салқин, майин, енгил. Ҳар ёқдан хилма-хил ёқимли хушбўй ҳидлар димоққа урилади.

Қайси қишлоқда бўлманг, бари бошдан охиригача кўм-кўк дов-дарахтларга бурканган. Катта кўча, тор кўчаларнинг икки бошида турли-туман йўсинда солинган иморатлар, ҳовли жойлар: бири кўш табақа дарвозали, бири дарвозасиз, бири баланд, бири пахса девор билан ўраб олинган, бири умуман деворсиз, чор атрофи очиқ.

Лекин барча ҳовли жойларнинг олд-орқа тарафларида томорқа чорбоғи бор. Томорқадан унчалик узоқда бўлмаган майсазорларда улоқ, бузоқлар ўтлаб юрибди.

Дам у ерда, дам бу ерда ёш-яланг, кенжатоиларнинг шовқин-сурони, шодон кулгиси эшитилади. Қайси бирлари кўчаларда бурқсиб ётган чангни тўзгитиб, у ёқдан бу ёққа қувлашиб юришибди. Қайси бирлари эса учтами-тўртта бўлиб олишиб у ёки бу ўйин билан овора.

Катталар уйда йўқ. Ҳамма ўз иши билан кетган. Бири далада, бири яйловда, бири шаҳарга мол олиб кетган, бири кимларнингдир ҳожатини чиқармоқда.

Пешонасига қийиқни маҳкам танғиб олиб, иштонини тиззасигача шимарган, гурзидек келадиган оғир кетмонини елкасига ташлаб олган деҳқон экинларни кўздан кечирмоқда. Кўшни далада сувчи амаки экинларига сув тарамоқда. Ёнида бўйи-басти анча ўсиб қолган ўғли отасига кўмаклашиб юрибди. Онаси ҳам шу яқин ўртада – кичкинтойга қарамоқда. Бутун оиласи билан далага чиқишган. Мабодо ана шу пайтларда уларнинг ҳовлисига бориб қолгудек бўлсангиз биронта тирик зотни тополмайсиз. Ҳатто ёши анчага бориб қолган волидаи мукаррамаси ҳам, падари бузруквори ҳам бир зум уйда ўтирмайди: бари – далада!

Ахир, дала уларни боқади: едиради, ичиради, кийинтиради, бошпана, от-улов беради. Бутун умид – даладан. Шу боис ёшу қари, ҳамма баравар эртаю кеч тиним билмай, тер тўкиб ишлайди, меҳнат қилади, изланади.

Чорвадорни ҳам уйдан топиб бўлмайди: ўтлоқда, яйловда, чорва ёнида, ғаллакор – ғаллазор, боғбон боғ оралаб, шоликор шолипоя кечиби юрибди.

Гира-шира тонгдан қош қорайгунга қадар аҳвол шу. Бир зум ҳам тинчлик, ором йўқ. Деярли бўм-бўш қолган қишлоқларда ҳаёт тўхтаб қолгандек сокин. Аммо оқшом тушиши билан қишлоқ яна жунбишга кела бошлайди: ҳамма уйига қайтади. Узоқларга, адир-тепаликлар, тоғ ёнбағирларига ўтлаб кетиб қолган мол-ҳолни кутиб олади. Ўчоқларга олов ёқилади, қумғонларда сув шақиллаб қайнай бошлайди, тандирга ўтин қаланади, қозонга ёғ қуйилади.

Онасининг дастёр қизлари сигир, эчки, биясини соғади, мол-ҳолга қарайди, ем, сув беради, отасининг дастёр ўғиллари эса бири эшакда, бири эшак аравада ўт-ўлан териби келади, кимдир елкасига ортиб ўтин ташийди, ариқ ё ҳовуздан сув келтиради.

Кундалик иш-юмушларидан қайтиб келган эркак-аёллар, ёшу қарилар кечда овқатланиб, бир оз ҳордиқ чиқаргандек бўлиб, яна бирор хунар билан шуғулланар эдилар.

Эркаклари дурадгорлик қилади, темирчилик билан шуғулланади, этик, махси, тўн тикади, бўз, атлас, гилам тўқийди...

Аёллари кашта, сўзана, қийиқча, дўппи тикади. Эналари кўрпа қавийди, кийим-кечак тикади, ип йигиради, наMAT, кигиз ясайди...

Баъзилари савдо-сотиқ билан шуғулланади, карвонларга кўшилиб, узоқ-яқин юртларга қатнайди. Мўмай фойда олиш, пул ишлаш дардида эмас, балки асосан бировларнинг ҳожатини чиқариш, мушкулини осон қилиш учун елиб-югуради.

Қишлоқма-қишлоқ айланиб, суриштириб кўрсангиз, ўзбекнинг билмаган, қилмаган ҳунари йўқлигига ишонч ҳосил қиласиз. Йигит кишига етмиш ҳунар оз деганларича бор экан.

Косиб-ҳунарманд кишиларнинг кўплигини айтинг. Баъзилари бир йўла бир неча ҳунарни билади. Темирчи, пичоқчи, тақачи, чилангар, тандирчи, элакчи, саватсоз, кўнчи, этикдўз, маҳсидўз, ямоқчи, тикувчи, тўқувчи, бўёқчи, дурадгор, сувоқчи, қассоб, ошпаз, қоғозсоз, хаттот, саҳҳофэҳ ҳунармандларнинг адоғи йўқ. Ҳамма ҳунардан бор. Ҳатто ҳеч кўрмаган, эшитмаган, камдан-кам учрайдиган ноёб ҳунарларга ҳам дуч келасиз.

Тошкентдан тахминан 50–60 чақирим нарида, Қамчиқ довони тарафга кетаверишда Оҳангарон дарёси бор. Баъзида ёйилиб, ҳайқириб, ошиб-тошиб оқади. Баъзида суви камайиб, сокин дарёга айланиб қолади.

Илгарилари бу дарёдан атроф-теваракдагилар жуда кўр-қишган. Ниҳоятда асов дарё бўлган. Тоғ, чўққилардаги муз, қорлар эриб, адир-тепаликлардаги ўнқир-чўнқир ерларда тўпланиб қолган ёғин-сочин сувлари қуйилиб, дарё тошган вақтларда у жуда даҳшатли бўлар эди. Катта куч билан тошиб келаётган сувнинг харсанг тошларга урилиб, одам бўйи баравари ва ундан ҳам баландга сачраган овозлари дарёга яқин қишлоқлар аҳолисининг алламаҳалгача ухлолмай ётишига сабабчи бўлар эди.

Дарёнинг саёз ерлари бўлгани билан, ҳайқириб оқётган муздек тоғ сувида икки оёқда туриб ҳам зўрға сурилиш мумкин эди. Ўшанда ҳам, катта-кичик силлиқ тошлар устидан юриб ўтиш осон эмас эди. Бир оёғингни сал бўш қўйдингми, бас — оқизиб кетади. Неча-неча ёш-яланглар бу дарёда ҳалок бўлган.

Дарёнинг қаеридан қай тариқа ўтишни билмаса, бос-

тириб келаётган сув судраб кетиб, тошдан-тошга уриб, анча ҳалак қилар эди. Шу боис ҳам дарё суви тошадиган кезларда ҳамма — аёл бўладими, бола-чақа, ёшу қарими албатта Абдумалик акага мурожаат қилар эди. У ё отида, ё аравасида дарёнинг ўзи яхши биладиган кечимидан оқим томон қиялатиб, оқим баравари бориб, нариги соҳилга ўтказиб қўяр эди.

Ҳар бир қишлоқда дастурхончи бўлар эди. Исмини айтмасдан, дастурхончи хола дейишса, бас: эс-ҳушини таниган ёш-ялангдан тортиб, кекса-қаригача ҳамма яхши танирди.

Дастурхончи касби ҳам жуда ноёб касб. Ниҳоятда серташвиш, масъулиятли иш. Бу иш унча-мунча одамнинг қўлидан келмайди.

Дастурхончилик қиладиган аёл ҳамма ишдан хабардор, ҳар қандай иш қўлидан келади, гапга чечан, хушфёъл, ҳазил-хузулга уста, пазанда, чевар бўлиши лозим. Шунинг учун шу қадар нозик касб одамлари унчалик кўп бўлмаган. Икки-уч ва ундан ортиқ қишлоққа битта дастурхончи тўғри келса ҳам жуда катта гап бўлган.

Қайси бир хонадан бирон тадбир, тўйми, маърака, худойими ўтказадиган, ён-атрофдаги қишлоқлардан одам чақирадиган бўлса, албатта дастурхончини таклиф этган. Бори-йўғини унга тўкиб-сочиб, у билан маслаҳатлашган. Бирини икки, йўғини бор қилиб, ҳаммининг кўнглини олиб берадиган, тўй, маъраканинг расм-русум, урф-одат, анъналарга кўра ўтишини таъминлайдиган одам ана шу дастурхончи бўлган.

Тўй, маъракалар одатда асосан кеч куз, қиш кунлари ўтказилган, чунки бу дамлар дала ишларига якун ясалиб, ҳосил йиғиб-териб олинган, яйловларга ҳайдаб кетилган мол-ҳол қайтиб келган, кўпчилик одатдаги юмушлардан анча бўшаб қолган бўлади. Экин экиладиган далалар кузги шудгордан чиқарилиб, ариқ-зовурлар тозаланиб, далага маҳаллий ўғит-гўнг, эски, кўҳна девор кесак, тупроқлари олиб чиқиб сепилган, шўрхок ерларда пол олиниб, далалар шўрини ювишга ҳозирлаб қўйилар эди. Шунда ҳам айрим ерларда кузда қилиб улгурилмаган ишларни поёнига етказиш билан банд бўлишар, шўр ювишга киришилар эди.

Боғ-роғлар, узумзор, томорқа ерларда ҳам пироварди

ишлар маромига келтириляётган, йиғиб-териб олинган мева, сабзоват, резавор, полиз экинларини қишга сақлаб қўйиш, ортигини шаҳарларга олиб бориб сотиш ташвиши билан овора бўлинар эди.

Одамларнинг бўш вақти нисбатан кўпроқ бўлиб, ёз бўйи ташлаб қўйилган ишларга қўл урилиб, борди-келдига навбат тегар эди: кимлардир ота-оналариникига бориб, беш-ўн кун туриб келар, анчадан буён кўришмаган қариндош-уруғи, дўст-биродарлари, яқинларини йўқлаб келар эди. Бундай вақтларда йўллар анча серқатнов, от-улов етишмай қоларди.

Қиш чилласи кириши билан ҳамма яна ўз-ўзи билан овора бўлиб қоларди. Қалин ёққан қор ё тўхтовсиз ёғиб турган ёмғир дастидан йўлларда юриб бўлмас эди.

Бундай кезларда кўчага камдан-кам одам чиқар, деярли ҳамма ўз уйида, танча атрофида суҳбатлашиб ўтирарди.

Ҳозирги болаларнинг кўпи, айниқса шаҳарлик йигит-қизлар сандал нималигини билмайди.

Сандал одатда уй ичига ёки ҳовлидаги айвонга қуриларди. Айвоннинг олди ва бир ёғи очиқ бўлиб, ҳеч қандай ром ўрнатилмас эди. Айвоннинг ўртарағидан жой танлаб, эни-бўйи бир ярим-икки қулочча келадиган қилиб, икки-икки ярим қарич ўйиларди. Ўйилган жойнинг чор атрофи ва туби пишиқ гишт билан уриб чиқиларди. Тубидан устигача икки поғона қилиниб, остки поғонаси ичкаридан қуриларди. Човгун ёки чинни чойнак бемалол сиғадиган бўларди. Тубига тандир ёки ўчоқдан бир-бир ярим хокан-дозча янги чўғ олиб келиб ташланарди. Чўғнинг бир ёғи кул билан кўмиб қўйиларди. Чўғнинг иссиғи камайса, кўмилган жойи сал очилар эди. Шу тариқа, сандалда деярли доимо талабга қараб зарур даражадаги иссиқлик сақланар эди.

Сандалдаги чўғнинг иссиғи ҳавога тарқалиб кетмаслиги учун тўрт томони бир хилда ясалган курси ўрнатилиб, устига катта, қалин кўрпа солинар эди. Курсининг тўрт томонига 15–20 см баландликда оёқ қўйиб ўтириш учун қулай тахтачалар қоқилар эди. Сандал атрофига кўрпачалар солиниб, болиш, ёстиқлар қўйиб қўйиларди. Курсига ёпилган кўрпа устига дастурхон ёзилиб, патнисда қуруқ мева-майиз, туршак, ёнғоқ, жийда, ҳар хил қоқи, қанд-курс доимо муҳайё эди.

Ташқарида гупиллаб қор ёғаётган ёки ёмғир савалаётган,

изғирин совуқ бўлмасин, ҳамма оёғини сандалга тиқиб иссиққина суҳбатлашиб ўтирар эди. Кундуз кунлари, ҳатто баъзан кечалари ҳам сандал атрофида ухласа ҳам бўлар эди.

Туну кун бир зум ҳам тўхтамай ёғаетган ёмғир баъзан 10—15 кунгача тинмас эди. Йигирма кунлаб ёққан кунлари ҳам бўлар, сурункасига ёққан ёмғирдан гоҳи уйларнинг томидан чакка ўтар эди. Одамлар тоғора, челақ қўйиб ўтиришга мажбур бўлардилар. Чакка ўтган томларга туз сепишарди.

Болалар кўча-кўйга чиққиси келиб, диққинафас бўлиб кетар эди. Ниҳоят ёмғир тиниб, булутлар орасидан офтоб кўринган кун, ҳамма учун катта байрамга айланиб кетар, бола халқи гуриллаб ташқарига отилар эди.

Кеч тушгач, хонадон эркакларининг кўпини қишлоқ гузаригадаги чойхонадан қидиришар эди. Катта ҳовуз атрофига қурилган ойнаванд айвон одамлар билан гавжум бўларди: баланд супаларга солинган бўйра, намат, кигизлар устига тўшалган узун кўрпачалар устида ёш-ёшига қараб, тўп-тўп бўлиб ўтирган ёшу қарилар қизгин суҳбатда. Чойхонанинг энг тўрида ёши аллақанчага бориб қолган табаррук отахонлар кўрпачалар устига ташлаб қўйилган болиш-ёстиқларга ёнбошлаб, гурунглашиб ўтиришарди. Пойгакда, катталардан анча берида қишлоқнинг ёшлари жой олган. Ҳамма ўзи билан овора, бир-бирига халақит бермайди, нима ҳақда гаплашаётгани бир-бировларига эшитилмайди, бир тўп бошқа тўп гурунгига қулоқ солмайди ҳам, аралашмайди ҳам.

Катта мис самоварларда шақиллаб чой қайнаб ётибди. Чойхонанинг шундоқ ёнгинасидаги новвойхонада пешма-пеш иссиққина ширин обинон ёпилади. Қассоб дўконида янги сўйилган қўй гўштлими, мол гўштлими, қазикартами — бари муҳайё.

Қайси бировлар чойхона ўчоқларига ўрнатилган катта-кичик қозонларда ошми, димламами, шўрвами пишириб, улфатчилик қилишмоқда. Овқат пиширишни истамаганлар, чойхўрлик билан банд. Олдиларида бир патнис тўла ноз-неъматлар: бир-икки сиқим қора майиз, туршак, ёнғоқ, жийда, тут қоқиси, бўлак-бўлак оқ қанд, пашмак, парварда...

Елкасига оппоқ сочиқ ташлаб олган чойхоначи ўтирганлардан дам-бадам хабар олиб, атрофларида парвона бўлиб юрибди.

Шўрваси пишган улфатлар бир коса шўрвани кекса отахонлар ўтирган жойга таъзим билан олиб келиб қўяди: бир мазасини татиб кўринглар, деб ҳурмат бажо қилиб, оғайнилари ёнига ўтиб кетади. Оши пишганлар бир лаган ош, димламаси пишганлар бир лаган димлама олиб ўтишади. Орқаворатдан отахонларнинг узундан-узун дуолари эшитилиб, ҳамма дуоларга қўл чўзади.

Ташқарида ҳам иш авжида. Кимдир ямоқчи олдига келган, кимдир сартарошхонага кириб кетган. Бир неча киши қассобдан гўшт, новвойдан нон олиб кетаяпти.

Гузардаги темирчининг қўли-қўлига тегмайди: кимларгадир кетмон, теша, ўроқ ясааяпти, чархчи бўлса пичоқ, қайчи борми теша, кетмон, ўроқ борми чархлаб бераяпти.

Ана, кимдир тўй қилмоқчи бўлиб, жамоа шерикчиликка сотиб олган идиш-товоқ, қозон, самоварларни, тўй анжомларини аравага ортмоқда.

Чойхоначи ҳамқишлоқлари гурунглашиб ўтирган айвон ёнидан шипиллаб ўтиб, айвонга туташ қурилган, нисбатан кичикроқ мусофирхонага кириб кетди. У ерда ҳам бугун катта фонус чироқлар ёқилган, хонада беш-олти меҳмон баланд супага тўшалган беқасам, атлас кўрпачалар устида чордана қуриб, чой ичиб ўтиришибди.

Чамаси бирон қишлоқ ё шаҳарга кетаётган йўловчилар дам олиб, тунаб кетиш учун гузарга тушган бўлишса керак.

Ҳамқишлоқлари ярим тунгача ўтириб, бирма-бир хайрлашиб кетганларидан кейин ҳам чойхона чироқлари эрталабгача ўчмайди. Чойхоначи узоқ йўл юриб, чарчаган, овқатланиб, дам олиб кетишни истаган йўловчилар хизматида.

БАҲРИ-ДИЛИНГИЗ ОЧИЛАДИ

Ёз кезлари бирон ҳамқишлоқингиз ҳовли-хонадонига келиб қолгудек бўлсангиз, атроф-теваракнинг озода саранжом-саришталигини кўриб қувонасиз. Ҳовлининг ташқариси ҳам, ичкараси ҳам топ-тоза қилиб супурилган. Биронта хасчўп тополмайсиз. Чор атрофга шакароб қилиб сув сепилган.

Кўча-кўй озода. Яқиндагина сув сепиб супурилгани сезилиб турибди. Умуман кўча-кўйни, дарвоза, эшик атрофларини супуриб-сидириб, сув сепиб туриш ўзбек

хонадонига хос эски одат. Бу менинг ерим эмас, сеники, керак бўлса, ўзинг супуриб қўй, деган кайфият ўзбекларга бутунлай ёт, бегона ҳиссиёт бўлган. Кимки бўш бўлса, вақт топса нафақат ўзининг, ҳатто ён-веридаги қўни-қўшниларининг эшик, дарвоза олдиларини ҳам ҳафсала билан чиннидек топ-тоза қилиб супуриб қўяверган. Мен супурдим, сен супурмаяпсан деган майда-чуйда гапларга бормаган. Тагин кунига супурган. Уч маҳал: эрта тонгда бир, пешинда ва оқшом пайтида ҳам. Супуриб бўлгач сув сепиб қўйган, кўчадан ўтган кишининг бирон ерига чанг юкмаган.

Қаерда кўча-қўй супурилган-сидирилган бўлса, билаверинги, бу ерда ўзбек яшайди.

Бу ажойиб хислат ҳар бир ўзбек аёлининг қонида бор. Бу хислат жажжи қизалоқлик вақтидан бошлаб қонига сингдириб борилган. «Ширин-шакар, қизалоғим, қани қўлингга мана бу супургини олиб, анави ерларни бир супуриб чиққинчи» деб онаси қўлига илк бор супурги ушлатиб қўйган дамларни қайси бир ўзбек аёли эсламайди дейсиз!

Аммо бу ажойиб бебаҳо удумни унутиб қўяётганлар ҳали ҳам бор. Супурги ушлаб кўча-қўй у ёқда турсин, ҳатто уй, ҳовлисини ҳам супурмай катта бўлган қиз-жувонлар камми? Супургини қандай тутиш, қаердан қандай супуриш кераклигини билмайдиганлари ҳам учраб туради.

Айниқса, қават-қават уйларда. Эрталаб бўладими, пешинда ёки оқшом пайтида бўладими, ана шу уйлар ёнидан ўтиб қолгудек бўлсангиз кўп жойларга анчадан буён супурги тегмаганлигини кўрасиз. Уй олди, ён веридаги довдарахтлар тагида ахлат уюлиб ётган бўлади. Ариқлар қоғоз парчалари, қовун, тарвуз, писта пўчоқларига тўлиб-тошиб ётади. Бутилка, елим идишлар, қопқоқлар ҳам шу ерда. Ачинарлиси шуки, уй соҳиблари кўпинча ёш жувон, келинлар хонадонга киравериш жойларини супуради-да, суприндисини уй олдидан ўтган ариққа ташлайди.

– Келин, нега ариққа супурасиз, – дегудек бўлсангиз, у ёғини фаррошлар супуришсин, деб жавоб беради.

Чамаси, маҳаллаларда бу масала билан кўп қизиқишмаса керак. Маҳалла аҳли вақти-вақти билан назорат қилиб, аралашиб турса, бундай нохуш ишларга йўл қўйилмаган бўларди.

Қолаверса, қўни-қўшнилар қаёққа қарашяпти. Наҳотки, насихат қилиб, танбеҳ берадиган бирор киши топилмаса?!

Ерга тушган сув намидан ҳовли узра майин, салқин шаббода эсади. Ҳовлидаги баланд катта супа атрофига экилган райҳон, жамбил, атиргуллар шаббода ўйинига силкиниб, ҳаммаёққа хушбўй ҳид таратмоқда. Хилма-хил рангдаги гулбеор, намозшомгуллар атрофга ўзга чирой бахш этади.

Шу ерда ота-боболаримиздан қолган бир ажойиб ривоятни эслатиб ўтмоқчимиз.

...Ҳикоя қилишларича, қадим замонларнинг бирида бир чол билан кампир бўлган экан. Уларнинг яккаю ягона қизлари бўлиб, уни кўз қорачиғидай асраб-авайлаб катта қилишган экан. Вақти-соати етиб, қизнинг онаси вафот этибди. Ўлими олдидан она:

– Отаси, қизимиз вояга етиб қолди. Худога шукр, ақлли, фаросатли бўлиб ўсяпти. Мендан кейин унга яхши қаранг, етимлигини билдирманг. Кейин бирон тузукроқ жойдан чиқса, эл олдига дастурхон ёзиб, ўраб-чирмаб узатарсиз, – деб васият қилибди. Отаси, айтганингни қиламан, хотиржам бўл, деб унга ваъда берибди.

Қаёқда дейсиз, қизнинг онаси вафот этгач, отаси бошқа хотинга уйланиб олибди. Ўгай она диндан қайтган, ниҳоятда баджаҳл ва жоҳил экан, қизга кўп зулм-заққум ўтказибди. Қизга бир зум тиним бермабди, ишлатгандан-ишлатибди. Кийим-кечагига қарамабди. Бечора йиртиқ-ямоқ кийимда, ярим яланғоч юришга мажбур бўлибди. Лекин жуда хушрўй, хушфезъл, қадди-қомати келишган бўлганлигидан уни кўрган киши борки, қойил қолмасдан иложи йўқ экан.

Кун чиқар томонда Шамол бобо подшолик қиларкан. У шунчалик қудратли эканки, бир жунбишга келса, еру кўкни яксон қилиши мумкин экан. Шамол бобонинг Шабада, Бўрон, Тўполон, Қуюн, Тус деган ўғиллари бор экан. Шамол бобонинг ўғиллари орасида Шабада дегани анча ақлли, доно, бир иш қилса, ўйлаб, чамалаб қиладиган бола экан. Шабада юртма-юрт, элма-эл, далама-дала кезиб юраркан. Ҳалиги қизнинг юртига келиб қолибди. Қизни кўрибди, унга ошику беқарор бўлибди. Қиз ҳам уни ёқтириб, севиб қолибди. Лекин бу икки ёш бир-бирларига етиша олмаб-

дилар. Шабаданинг катта акалари излаб келиб, қизни кўриб қолишибди. «Олдин мен уйланаман, мен каттаман» дейишиб, талашиб-тортишиб, укасига ҳам, қизга ҳам кун бермабди. Қиз кўнмагач, ғазабга тушиб, бир-бирлари билан талашиб, еру кўкни ларзага келтирибди, борлиқни остинустун қилишибди. Бундай даҳшатга чидай олмаган қиз, гуллар орасига кириб, Райҳонга айланиб қолибди. Шабада бўлса, парчаланиб-парчаланиб гуллар орасига сингиб кетибди. Шу-шу ҳар кун, ҳар дақиқада Шабада Райҳоннинг юзларини силаб, эркалаб, ёқимли ҳидларини чор атрофга таратар эмиш. Ундан баҳра олганлар шохларини синдириб, чаккаларига тақармишлар. Шунда Райҳон шохлари дарров сўлиб қолармиш. Шабада эса етолмаган ёрининг шохи қайрилганини кўриб юм-юм йиғлаб, ўзини қўярга жой тополмасмиш. Лекин синган шох ўрнига яна янгиси чиққач, у ҳам ўзига келиб, яна ёрининг юз-кўзларини, шох-шаббаларини майин тебратишни, силашни давом эттирармиш.

Райҳоннинг бу қадар ҳушбўй, ёқимли, кишига бетакрор ҳузур-ҳаловат бағишловчи ўта ёқимли ҳиди, балким ана шу нозик қалб тўридан таралаётгани учун бўлса керак.

...Супага беш-олтита бўйра солиниб, устига ола шолча тўшалган. Ўртадаги хонтахтанинг чор атрофига кўрпачалар солинган. Ёнбошлаш учун болиш-ёстиқчалар ташлаб қўйилган. Хоҳласангиз чордана қуриб ўтирасиз, истасангиз ёнбошлайсиз. Супа тепасига тараб чиқилган ток новдаларидаги барг ва узум шингиллари орасидан билинар-билинемас таралиб турган қуёш нурлари хонтахта, дастурхон, кўрпача ва болишлар устини у еридан-бу еридан ёритиб турибди.

Ҳозирдагидек саноатимиз учун ниҳоятда зарур бўлган қимматбаҳо арматура ёки трубалардан эмас, балки оддий тол новдаларидан ясалган ихчам, чиройли ишкомга ҳафсала билан бир текисда тараб чиқилган ток новдаларидаги ҳусайними, чаросми, шивилғоними, каттакўрғонми, ишқилиб, ҳовли эгаси маъқул кўрган ток новдасида ғиж-ғиж ҳосил, узум шингиллари қуёш нурида сап-сарғайиб турибди.

Супадаги пахтаси майин кўрпача устида ёнбошлаб беихтиёр атроф-теваракка разм соласиз. Ажабо, ҳовлининг бирон ерида ахлат уюми кўринмайди. Қизиқ, ҳовлини

яқиндагина супуришгани шундоққина билиниб турибди-ку?! Озми-кўпми, ҳарҳолда ахлат чиққандир, ахир?! Қаёққа ташлашди экан?!

Диққат билан кўз югуртириб кўрсангиз, ҳовлининг киши назаридан анча четда бўлган жойида иккита ёғоч қопқоққа кўзингиз тушади. Қопқоқлар тагида ўра бор. Бирига супуринди, хас-чўп, қоғоз, латта чиқиндилари ташланади, иккинчисига эса кир суви, мағзава, ювинди тўкилади. Ўраларнинг биридаги хас-чўп, қоғоз, латта чиқиндилари вақти-вақти билан ёқиб турилади. Кир суви, мағзава тўкиладиган ўра ҳовлининг куни билан куёш нури қизитиб турадиган жойидан қазилгани сабабли кечгача қуриб қолади.

Афсуски, ҳозирги ҳовли-жойларда аҳвол тамомила бошқача. Айрим ерларда ҳовлидан чиққан супуриндиларни баъзан ахлатхонага эмас, балки уй олдидан, кўчадан оқиб ўтаётган ариқ сувига ташлаб туришади. Ҳатто кир суви, мағзавалар, ювиндиларни, овқат қолдиқларини ҳам ариққа ағдаришади. Ариқ сувини ичиш у ёқда турсин, ҳатто қўл ювиб бўлмайди. Баъзан ҳовлидан кўчага ўйнаб чиққан кичкинтойларнинг ана шу ифлосланган ариқ сувига қўлини тикиб, сув ўйнаётганини кўриб, ачинасиз, жаҳлингиз чиқади.

Чиройли, ҳашаматли, дабдаба билан қурилган иморатлар олдидан ўтаётганда шундоққина ҳовли эшигига яқин жойда уйиб қўйилган чиқиндиларни кўриб, ҳайратдан ёқа ушлаб қоласан, киши!

Тавба, шу даражагача бориб етишдимми-а?! Қани ўзбекларга хос қадимий одат — озодалиқ, саранжом-саришталик?!

Яхшиямки, бундай нохуш манзаралар онда-сондагина учраб туради. Лекин шунинг ўзи ҳам бизни сергакликка чақирмайдимми?!

Ҳай, хаёлларга берилиб, асосий гапдан четлашиб кетибмиз.

Нима ҳақда сўзлаётган эдик? Дарвоқе, ҳовли ҳақида. Супада чой ичиб ўтирган вақтимизда кўз ўнгимизда гавдаланаётган манзара хусусида гап бораётган эди. Келинг, шу гапимизни давом эттирайлик.

Биз ўтирган супадаги ҳамма нарса — хонтахта дастурхондан тортиб кўрпача, болиш, чойнак остига қўйилган тагликларигача оддийгина. Бўз, читдан қўлда тикилган. Кўрпачалари қуроқ кўрпачалар. Ҳар хил рангдаги газлама чиқинди-

лардан рангини рангига мослаштириб, гулини гулига тўғ-рилаб бежиримгина қилиб, дид билан нақшинкор тикилган. Ҳар бир кўрпача назаримизда юз ва ундан ортиқ газлама парчаларидан иборат бўлса керак-ов! Ҳафсаласини қаранг, қанча вақт сарф қилиб, эринмай тикиб чиққан. Тикиб чиқ-қунча диққинафас бўлиб, юраги тарс ёрилиб кетмаганига ҳайрон қоласиз.

Ростини айтганда ҳозирги қизлар, аёлларимиз икки дунёда ҳам шунақа қилиб ўтиришмаса керак. Кўпчилиги «бо, худо урсин, зарур кептими менга, кўзимнинг нурини кет-казиб, юрагимни сиқиб» деган бўларди.

Лекин, шуни айтиш керакки, қуроқ кўрпа ёки кўрпача ва ҳар хил бошқа нарсалар етишмовчилик, йўқчиликдан тикилган эмас. Бу она-момоларимизнинг исрофгарчиликка йўл қўймай, тежаб-тергаб рўзғор тутишга одатланганликларининг бир далили, намунаси, холос. Матолардан кийим-кечак тикаётганда ортиб қоладиган парча-парча бўлақларини ҳозирдагидек ахлатга ташлаб юбориш, ахир, исрофгарчилик эмасми?! Нима қилибди, газламалардан ортиб қолаётган парчалар ҳали яп-янги, кўпга чидайди. Улардан фойдаланиб, кўп нарсалар тикса бўлади-ку?! Кўрпа ёки кўрпача бўлмаса, болиш, чойнак жилдлари, тагликлар, халта ва шунга ўхшаш бошқа бир талай нарсалар тайёрлаш мумкин-ку?!

Биз ана шу хаёлларга берилиб ўтирганимизда олдимиздаги хонтахта устига хилма-хил нозу неъматларни тўкиб таш-лашди: сири, ранги анча ўчиб қолган, лекин биронта ери заррача зангламаган, доғ-доғ бўлиб кетмаган патнисга турли-туман қуруқ ва ҳўл мевалар қўйиб ташлашибди. Тарелкаларда эмас, ҳозирдагидек, балки шундоққина патниснинг ўзига. Бир-икки ҳовуч майиз, чақилган ёнғоқ дейсизми, туршак, шафтоли, тут қоқилари, бир-икки пиёла шинни... Бари хонадон чорбоғидан олинган мевалардан. Бозордан сотиб олинган эмас.

Орадан сал вақт ўтмай, хонтахтанинг иккала четига сопол лаганларда эндигина узилган ҳўл мевалар — шафтоли, олхўри, олма, узум олиб келиб қўйишди.

Ўзбекчилик қизиқ-да. Бир парча ер бўлса, бас. У ёғи-бу ёғини ковлаб, уни экиб, буни экиб тинчишмайди. Уйининг олди борми, том орқаси борми — ишқилиб кафтдек ер бўлса

ҳам бўш қўйишмайди. Қишин-ёзин кўз қорачиғидек асраб, эъзозлаб, нимаики битса, шуни экиб, рўзғорларига яратадилар.

Биз ўтирган хонадонда ҳам ҳовли олдига, томорқасидаги ерга ҳар хил экин экилган: бодринг, қовоқ, саримсоқ пиёз, хилма-хил кўкат...

Кичкинагина бир ерга хилма-хил экин эккан билан, нима, бир хирмон ҳосил олармиди, овора бўлганга арзимайди, дерсиз. Яхшиси шундоқ бозорга чиқсанг, хоҳлаганингдан қанча олгинг келса, шунча олиб келасан, дейдиганлар ҳам топилади.

Лекин, бундай одамлар кўп нарсани тушунмайди ёки тушунгиси келмайди. Бозордан сотиб олиб келганинг қаёқда-ю, ўзинг экиб ундирганинг қаёқда! Бунинг ҳам ўзига яраша гашти бор. Буниси ҳам майли. Энг муҳими кунда бир оз вақт бўлса-да, қўлига тешами, кетмонми ёки белкуракми олиб, ер чопиб турса, одам иш қилишга ўрганади. Саломатлиги учун яхши: қон юришади, тетиклашади. Фақат ўзи эмас, шу билан бирга уйидагилари ҳам – аёлидан тортиб бола-чақаларигача ишлашга, меҳнат қилишга одатланади, сал бўш қолса, бирон иш-юмуш билан шуғулланишга интиладиган бўлади. Бунда ҳикмат кўп!

Умр бўйи қўлига бирон марта теша ёки кетмон ушламаган, белкурак билан ер кавлашни билмайдиган «танги»лар кам дейсизми?!

Меҳнатга кўнгил қўйган, ҳар қандай оғир ишдан қочмайдиган одамларнинг садағаси кетсанг арзийди!

Биз бозорга фақат ёғ, ун, гуруч, қанд-қурс ёки кийим-кечак олиш учунгина чиқиб келадиган жуда кўп оилаларни яхши биламиз.

Рўзғорга керак бўладиган бошқа талайгина нарсалар уларнинг ўз ҳовлисидан, бир парча еридан чиқади. Айтингчи, бунинг нимаси ёмон?!

Ҳовлисида, том орқасида қишин-ёзин мева-чева пишиб туради. Олма, шафтоли, ўрик, беҳи, нок, олча, олхўри, анор, анжир ва бошқа мевалар ўзидан чиқади. Картошка, пиёз, сабзи, булғари, помидор, бодринг, шолғом, турп сингари сабзавотлар ҳам ҳовлисида стиштирилади. Узумнинг бир неча нави ҳосил беради. Кичкинагина еридан йил бўйи камида икки-уч бор ҳосил олади.

Гўшт, қаймоқ, сут, сарёғ, ёғ ҳам ўзидан. Бўлмаганда битта соғин сигири, икки-уч бош қўй, эчкиси бор. Бўрдоқига қўчқор, тана боқади.

Уй соҳиби ва соҳибаси меҳнаткаш бўлса, суяги меҳнатда қотган бўлса, ерга меҳр қўйиб, ундан барака топади. Улар ерни тўйдиради, ер уларни тўйдиради. Қишлоқ жойларда яшаётганларнинг кўпчилиги қишлоқда бўш ётган ташландиқ ерларни очиб, кун бўйи деҳқончилик қилган. Молини ҳам ўша ерда боққан. Бутун оиласи билан керак бўлса эрта саҳардан кеч тушгунча ўша чорбоғда тирикчилик қилган. Имкони бор жойларга қовун, тарвуз, ҳандалак экишган...

Ҳа, ўзбек йигит-қизининг суяги меҳнатда қотган. Беш яшаридан етмиш яшаригача меҳнат қилишни яхши кўрган. Ўзбекларга хос бу бебаҳо хислат ёшларга болалигидан синдириб келинган.

Шу ўринда «Ота васияти» деган бир ибратли ҳикоятни эслатиб ўтиш айтиш муддао бўлса керак.

...Қадим замонда бир камбағал деҳқон ўтган экан. Унинг ҳовлисида бир туп токи бор экан. Шу тоқдан олган ҳосилни сотиб, қишин-ёзин тирикчилик қилар экан.

Бир куни шу деҳқон бетоб бўлиб ётиб қолибди. Шунда у ёлғиз ўғлини ёнига чақириб бундай дебди:

— Ўғлим, менинг куним битганга ўхшайди. Сенга айтганим бир гапим бор. Шуни қулоғингга исирға қилиб ол. Гапим шуки, тоқларимизнинг орасига икки хум тилла кўмилган. Шу тиллани йилда икки маротаба — баҳор ҳамда кузда ковлаб олиб, тирикчилигингга яратгин. Зора шу билан бойиб кетсанг...

Отаси шу гапларни айтибди-да, оламдан ўтибди. Бу пайт қиш экан, бола баҳорни орзиқиб кутибди. Баҳор ҳам келибди. Йигит кетмонни қўлига олиб, тоқларнинг тагини белбоғ бўйи қилиб ковлаб чиқибди. Бироқ олтин топилмабди. Шу орада тоқлар шўра чиқазиб, япроқ ёза бошлабди. Йигит тилла қидиришни вақтинча тўхтатиб, тоқ билан овора бўлиб қолибди. Шу йили тоқ чунонам ҳосил берибдики, йигит уни пуллаб тамом қилолмабди.

«Отам тоқларнинг орасига кўмилган тиллаларни икки маротаба — баҳор ҳамда кузда ковлагин, деган эдилар» деб кузда ҳам ковлабди...

Келаси йил кўкламда ҳам йигит олтин қидириб, боғнинг

тит-питини чиқариб юборибди. Яна олтин топилмабди. Бироқ бу йил ток ўтган йилдагидан ҳам кўп ҳосил берибди. Йигит уни пуллаб жуда ҳам бойиб кетибди. Лекин ҳамон йигитнинг хаёли отаси айтган олтинда экан. У шу тўғрида хаёл суриб ўтирган экан, отасининг қадрдон ошнаси келиб қолибди. Йигит унга воқеани айтган экан, чол хохолаб кулибди-да, кейин:

— Болам, отанг айтган олтинларни ковлаб олибсан-ку, — дебди.

— Отахон баҳорда ҳам, кузда ҳам ковлаб боғдан бир мисқол ҳам олтин топганим йўқ, — дебди.

— Нега ёлғон гапирасан? Бўлмаса бу бойликларни қаердан орттирдинг? — дебди чол.

— Меҳнат қилиб топдим.

— Сен меҳнатни ҳосил олиш учун эмас, олтинни топиш учун қилдинг. Меҳнатинг зое кетмади. Баҳор билан кузда ишлов берилган тоқлар ҳосилини аямади. Отанг раҳматли кўп ақлли одам эди. У сенга меҳнатдан унадиган олтинларни айтган, — дебди чол.

Бола отасидан миннатдор бўлиб, тоқларни ҳар йили икки мартаба парвариш қилиб, мўл ҳосил кутаверибди.

...Супада ана шулар ҳақида ўйланиб ўтирган эдик, олдимизга иссиқ чой, пиёлалар келтиришди. Ҳар биримизга алоҳида-алоҳида. Ҳайрон бўлманг. Бунинг ўзига яраша сири бор. Иссиқ кунда одам тез-тез чанқаб туради. Битта чойнак-пиёла бўлса, навбат кутиб ўтиришга тўғри келади. Чой ичаётган киши ҳам чой ичгандек бўлмайди. Пиёлани тезроқ бўшатиб, ёнимда ўтирганларга чой қуйиб берай деб шошилади. Бунинг устига ҳар ким ҳар хилда чой ичади. Бири пиёлани тўлдириб чой ичишни ёқтиради. Бири тез совийди деб, оз-оздан қуйиб ичади. Яна бири чой яхши чиқсин деб, уч-тўрт бор қайта-қайта шопириб, чойга дам едиради-да, кейин шошилмай уч-тўрт ҳўпландан қуйиб ичади...

Келтирилган чойнак, пиёлаларга разм солсангиз, топ-тоза қилиб ювилганидан ялтирайди. Биронтасининг чети учмаган, дарз кетмаган. Чети учган, дарз кетган чойнак, пиёлаларни умуман ишлатишмаган, камчил бўлса чегалатиб, ўзлари учунгина ишлатишган.

У вақтларда кир кеткизадиган ҳар хил куқунлар ҳали

йўқ эди. Идиш-товоқ, шу жумладан чойнак, пиёлаларни кул, қум, тупроқ билан ишқалаб ювишган.

Ҳозир-чи?! Қўша-қўша, хилма-хил кир кеткизадиган воситалар, турли-туман маркадаги куқунлар бор-ку, кўпчилик хонадонларда идиш-товоқ, чойнак, пиёлаларига қарасангиз, доғ-дуғдан ранги ўчиб кетган. Чойнакларнинг тумшуғи, дастаси, атрофи, қопқоғи, ичи, чойнакнинг оғзи чой куйқундисидан сарғайиб, жигарранг тусга кириб қолган. Ликопча, лаган, косалари, қошиқларига қўл теккизсангиз, чип-чип ёпишади. Қозон, товаларини қурум босиб кетган. Қачондан буён ўт-оловда куйдирилмаган!

Қани она-момоларимиз давридаги озодалик!

Баъзилар бунга вақт йўқлигини баҳона қилиб кўрсатмоқчи бўлишади. Ажабо, телевизор олдида соатлаб ўтиришга вақт топилади-ку, озодаликка қарашга вақт йўқми?! Ярим соатгина, кўпи билан бир соатча вақтини аямаса, ҳаммаси жойида бўлади-ку?!

Ўзбек ҳовлиларида ошхона, тандир, ўтинхона, омбор каби ёрдамчи хўжалик хоналари ҳовлининг чекка тарафлари, бир бурчакда қурилган.

Ошхона ташқи кўздан холи бўлиши учун унинг олд томони одам бўйи баравари келадиган пастаккина пахса девор билан тўсилган. Жуда бўлмаса, икки устун ўрнатилиб, унга бўз парда осилган. Ошхонадан сал нарироққа ўтинхона жойлашган. Ҳовлининг киши назаридан четдаги, пана жойида зарурат хоналари, сомонхона, оғилхона бўлган.

Ёрдамчи хўжалик хоналарига олиб борадиган йўл-йўлакларга тош, шағал ётқизилган. Ёгин-сочин вақтларида қийналмай бориб келиш учун.

Ўзига тўқроқ хонадонларда ҳовли иккига бўлинган: ичкари ва ташқари. Меҳмон келмаган кунлари ҳамма асосан ичкари ҳовлида бўлган.

ЁЗДА САЛҚИН, ҚИШДА ИССИҚ

Рисоламизнинг олдинги бобида ўзбек хонадонларининг ҳовлилари ҳақида гап юритдик. Лекин уйлари қанақа бўлган?

Неча асрлар давомида ўтроқ ҳаёт кечириш натижасида ўзбекларнинг турли уруғ-қабилалари орасида ўзига хос миллий анъаналарга мос тарзда уй-жой қуриш тартиби

шаклланиб борган. Шунинг учун ҳам элатимизнинг турли жойларида бир-биридан анча фарқ қиладиган ўз уй-жой қуриш услуби ҳали-ҳанузгача ҳукм суриб келмоқда. Бу ерда Фарғона, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз услубларини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак бўлади. Ҳар бири мазкур водий ёки воҳа табиий шарт-шароитларига қараб ташкил топган. Тез-тез ер қимирлаб, зилзила бўлиб турадиган Фарғона водийсида, жумладан, қўш синч, Хивада эса якка синч уйлар қурилган. Ёгин-сочин кўп бўладиган жойларда масалан, Фарғона тарафларда ҳовли-уйлар томини қалин ёпишга тўғри келган. Ёгин кам бўладиган Хоразм, Хива ерларида томи энгилроқ қурилган.

Қашқадарё воҳасида Қарши ва Шаҳрисабз уй-жой қуриш услублари мавжуд бўлган.

Аммо ўзбекларнинг уй-жойлари бир-биридан кўп жиҳатдан деярли фарқ қилмайди. Ҳаммаси баланд пахса, думалоқ ёки чўзинчоқ гувала ёхуд хом гишт деворлар билан ўралган. Деразалари кўчага эмас, ҳовли тарафларга ўрнатилган.

Кўп ҳолларда, юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳовлилар ичкари ва ташқарилик бўлган. Оила аъзолари кунларини асосан ичкари ҳовлида ўтказишган.

Ночор хонадонларнинг уй-жойларида ташқи ҳовли бўлмаган. Меҳмон келса аёллар бирор хонага кириб ўтиришган ёки қўни-қўшнилариникига чиқиб кетишган.

Ичкари ҳовлида одатда бир неча катта-кичик хоналар бўлган: ётар жойлар, ошхона, ўтинхона, омбор ва бошқалар. Хоналарга даҳлиз ёки айвондан кирилган. Уйланган ўғиллари учун алоҳида хоналар солинган. Ота-она хоналари ҳовлининг тўрига қурилган. Бола-чақаларнинг шов-шуви, пойгоҳда қурилган хоналарда бўлаётган гап-сўзлардан ота-она холис бўлган.

Одатда ҳовли дарвозаси ёнига кўчага қаратиб икки-уч хона, шунингдек, ҳовлининг тўрида ҳам рўпарага икки-уч хона қурилган.

Оилада кўпчилик бўлса, уйланган, бўйига етган қиз-ўғиллари бўлса, уларга ҳам ҳовлининг кунга қараган ён тарафларига қўшимча хоналар қуришган.

Уй-жойлар маҳаллий шарт-шароитларга мувофиқ кўпинча пойдеворсиз қурилган. Уй-жой қуриш учун ер танлаётганда аввало бўлажак уйга қуёш икки тарафдан кун

бўйи тушиб турадиган томонни аниқлаб олишган. Кейин ер қанчалик қаттиқ, мустаҳкам эканлигига эътибор беришган. Бўш ери, ўпқони бўлса, уй қургандан сўнг ер чўкиши мумкин-да!

Танланган жойни яхшилаб текислашган. Шундан кейин бир-икки кун давомида сув сепиб, намини тортиши билан обдан шиббалаб туришган. Бир-икки кун ичида шиббаланган ер чўкмаса, айрим жойлари бўш бўлмаса, катта-катта тош, ер тез зах тортадиган бўлса хом ғишт ёки лўмбоз ётқизилган. Иложи бўлса икки-уч қатор катта-катта тошларни бир-бирига текис териб, ундан кейин устидан икки-уч қатор хом ғишт ёки лўмбоз қўйилган. Тош қаторга ёки хом ғишт ёхуд лўмбоз устига енгил шох-бутоқ, қамиш, баъзан бўйра ётқизилган. Пойдеворига нам ўтмаслиги учун. Уйнинг тагсинчи ана шу тош ёки ғишт қаторлар устига ётқизилган. Тагсинч билан юқорига синч-заварров баъзи ҳолларда иккитадан, қўшалоқ қўйилган. Тагсинчга икки-уч томондан тиккасига тўсин ёғочлар (гўша устун) ўрнатилиб, заварров ҳавон устунларга маҳкамланган. Тагсинч билан заварров, ўша устунлар орасига қалама (ёрдамчи тик устунлар), ҳавон (қиялатиб ўрнатилган ёғочлар), пуштак, калта қалама ёки ҳавонларни катталарига улайдиган бачки деб аталадиган калта ёғочлар маҳкамланиб, ёғочларнинг ўзидан синч девор ясалган. Шундан кейин ёғочларнинг оралари хом ғишт ёки гувалалар билан тўлғазилиб сувалган. Қора сувоқдан сомон-сувоқ, ундан кейин қум-тупроқ аралаш қумсувоқ қилинган. Деворларнинг ички томонларига тахмон, токчалар қуриладиган бўлса ҳам ана шундай синчли деворлар ясалган.

Хоналарнинг поли баъзан сувалган, ўзига тўқ хонадонларда пишиқ ғишт ётқизилган.

Уйнинг томи деворларига ўрнатилган бир неча устун, болорига бир хил узунликдаги калта ёғоч, вассалар қўйиб ёпилган. Вассалари устидан бўйра ётқизиб, устига бир сидра тупроқ солинган, сўнгра лўмбоз ётқизиб, сомон сувоқ билан суваб чиқилган.

Вассали уйни одатда тоқили уй дейишган. Хонанинг шифти қамиш, бўйра билан ёпилган бўлса халқ орасида уни чийли уй дейишган. Бундай ҳолларда чий устидан енгилгина

ганч сувоқ берилган. Шунинг учун ҳам баъзан хоналарнинг шифти ганчли дейишар эди.

Васса учун махсус дум-думалоқ гўлачалар тайёрланган. Улар қоқ ўртасидан кесилса, васса ҳосил бўлади.

Хоналарнинг дарча ва эшиклари ҳовли томонда бўлган. Эшик даҳлиз ёки айвон томондан ичкарига очиладиган қилиб қурилган. Дарча баъзан бир ёки икки табақали бўлиб, ташқарига очилган. Деворнинг юқори қисмида очиқ жой қолдирилган. Уни тобадон дейишган. Баъзан тобадонга ёғоч ёки алебастр панжара ўрнатилган. Хонага ёруғ ана шу ердан тушиб турган.

Хонага кираверишда пойгак қурилган. Пойгак хона поли сатҳидан бир ярим-икки қарич чуқур бўлиб, хонага кирганда оёқ кийимлари ана шу ерга ечиб қолдирилган. Пойгак бурчагида тошнов ясалган. Ишлатилган сув ана шу новдан ташқарига оқиб кетаверган. Тошновни баъзи ерларда обрез, адан, ханик дейишарди.

Ҳовлида хонадон олдига ё узунасига ёки кўндаланг, ён-ламасига айвон ёки супа қурилган. Хоналарга ана шу айвон супадан кирилган.

Хоналарнинг катта-кичиклиги ҳар хил бўлган. Лекин кўп ҳолларда энига ҳам, узунасига ҳам уч қулочни ташкил этган. Қулоч қадимий узунлик ўлчови бўлиб, тахминан 142 см га тенг бўлган. Бундай қулоч асосан Бухорода ишлатилган. Фарғона ва унинг атрофидаги ерларда эса қулоч 167 см га тенг бўлган. Қулоч одатда ён томонларига кўтарилган ўнг ва чап қўл оралиғидаги масофага тенг. Усталар бирор ернинг эни ёки узунлигини ўлчаётганда қулочлаб эмас, балки қаричлаб ўлчашган. Шунга кўра бир қулоч тахминан ўрта ҳисобда саккиз қарич ҳисобланган.

Хоналар эни қанча бўлса одатда ана шунча баландликда қурилган. Ҳар бир хонада токчалари бўлган. Эшикнинг рўпарасидаги деворга одатда икки ёнига иккита тахмон қурилган. Ён деворларида хонанинг катта-кичиклигига қараб уч-бештадан токчалар қолдирган.

Меҳроб-тахмонларга кўрпа-ёстиқлар тахланган. Айрим хоналарда икки меҳроб орасига узунасига (пастдан юқоригача ёки яримигача) чўзилган, бир неча катакларга бўлинган токчалар ясалган. Баъзан деворларнинг икки ёнида нисбатан

торроқ, лекин ўртада кенг тахмон қолдирилган. Айрим ҳолларда тўрдаги деворнинг икки тахмони орасида тор эшик ўрнатилган. Ана шу эшикдан, девор орқасидаги кичкина хонага кирилган. Бу хона даҳлизча ёки мадон, мадонча дейилган. Мадонда ихчамгина ўра қазилиб, ишлатилган сув ана шу ўра ёки гиштин нов орқали ташқарига оқиб кетган. Шундай қилиб, ичкари ҳовлидаги уй-жойлар асосан айвон, ётоқхона ва мадондан иборат бўлган. Ташқари ҳовли ва ундаги хоналар нисбатан кенг ва катта қурилган. Ташқарида меҳмонхонадан бошқа яна бир неча катта-кичик хоналар бўлган. Меҳмонхона имконига қараб 9—11 устунли қилиб қурилган. Меҳмонхона ёнида айвон бўлиб, устида болахона жойлашган.

Меҳмонхонанинг рўпарасига ихчам ҳовуз қурилган.

Қишда ҳар бир хонадонда сандал ўрнатилган. Буни айрим ерларда танча дейишган. Оила аъзолари кундуз кунлари ана шу танча атрофида ўтиришган, кечалари ухлашган.

Танча одатда хонанинг тўр томонига ўртароқда қурилган, бир томони деворга яқинроқ бўлган, суяниб ўтиришлари учун танча хона сатҳига қараганда тахминан икки қаричча чуқур бўлиб, 4 томони текис сувалган, ўртада ҳар атрофи бир қаричдан келадиган оловхона, тандир ёки ўчоқдан эндигина олиб келинган чўғ солинадиган жой бўлган. Танча устига тахминан 60—70 см келадиган хонтахта қўйилиб, усти аввал айтганимиздек, кўп ҳолларда 7 метрли қалин кўрпа билан ёпилган.

Хонадаги токчалар ҳар хил ўлчамда ишланган ва турли ном билан аталган: майда токча, режа токча, коссамон.

Айрим ҳолларда хонанинг тўрига юқоридан икки ён девор қисмига киргизилиб, узун ёғоч ўрнатилган. Уни оддий халқ орасида дор дейишган.

Хона деворларига токчаларнинг оралиғидаги жойларга қозиклар қоқиб чиқилган. Бу қозикларга сочиқ, кўйлак, ҳар хил кийим-кечаклар илинган. Осадиган кийимлари кўп бўлса, қозикларга арқон тортилиб, буюмларни шу арқонларга тортишган.

Биз бу ерда ўзбек хонадонларининг кўпчилиги яшаб келган уй-жойлар ҳақида қисқача гапириб ўтдик, холос.

Кўриниб турибдики, ўзбек ҳовли-жойлари ҳеч бир вақт

ҳозирдагидек ўта дабдаба билан, манманлик, мақтанчоқлик руҳида қурилган эмас. Пишиқ ғиштнинг энг сарасидан икки-уч қаватли 20—30, ҳатто 40 хонали уйлар бўлган эмас. Манаман деган бойлари ҳам бундай кўз-кўз қиладиган уйлар қуришни хаёлларига ҳам келтиришмаган, ўзларига эп кўришмаган. Уларнинг уй-жойлари гарчанд ичкари ва ташқарили, ўнлаб катта-кичик хоналардан иборат, болаҳонали қилиб қурилган бўлса-да, ҳайратдан оғзинг очилиб қоладиган, тавба деб ёқа ушлайдиган даражада дабдабали бўлган эмас. Истасалар, улар ҳам хоҳлаганча уй-жой қуришлари мумкин эди. Бунинг учун пули ҳам, қурби ҳам етар эди. Аммо улар ҳам эл қатори яшашни афзал кўришган. Тўғри, айрим бойлар, савдогарлар, тадбиркорлар қўша-қўша катта-кичик шарқона ва европача меҳмонхоналар, ётаржойлар, қўшравон сирли айвонлар, болаҳоналар, омборлар, оғилхоналар қурдиришган. Аммо ҳаммаси ҳам кўринишда оддийгина, лекин дид билан ишланган.

Улар топган-тутганларини ҳозирги пул топиб, ақл топмаган «бойваччалар» сингари ўта данғиллама уйлар қуришга эмас, балки мол-ҳолларини кўпайтириш, омборларини дондунга тўлғазиш, тўйлар қилиш, хайр-эҳсонга сарфлашган.

Ота-боболаримиз анъанавий уй қуришда ҳамма томонини ўйлаб иш тутишган. Ортиқча харажат талаб қилмайдиган, арзон, ихчам, ўт, сувга чидамли бўлишига эътибор беришган.

Уй-жой қураётганда шу ернинг ўзидан топиладиган қурилиш материаллари билан иш кўришган. Материал излаб ўзга юртларга боришган ҳам эмас, ўзга жойлардан материал олиб келишмаган ҳам.

Уй қуриш нияти бўлган ҳар бир хонадон ҳовли-жойнинг олди-атрофларига тол, терак эккан. Уй қурадиган вақтга келиб ана шу тол, тераклари ишлатишга яроқли бўлган. «Толеим толдан экан», «Ўғил кўрсанг, терак эк!» каби халқ мақоллари бекорга тўқилмаган.

Ота-боболаримиз яшаган уй-жойларга қараб, уларнинг ақл-заковати, нечоғлик пухта ўйлаб иш тутишларига қойил қоласан, киши. Уларнинг барча ишлари оддийгина, ягона бир удумга бўйсундирилган:

Эл қатори бўл!

Элдан паст ҳам юрма, ошиб ҳам кетма!

БИР-БИРИГА СУЯНЧИҚ, БИР-БИРИГА ТАЯНЧИҚ

Қадимги ўзбеклар орасида ҳам асосан патриархал оила кенг тарқалган. Патриархал оилада авлод-аждодларидан мерос бўлиб ўтиб келаётган қадимий, эски урф-одатларга бўйсунилган. Бу хил оилаларда ҳозирги давр талабларига жуда монанд, шу билан бирга мутлақо тўғри келмайдиган сарқит урф-одатлар ҳам мавжуд бўлган.

Патриархал оилада бир ота-онадан тарқалган бутун бир авлод биргаликда яшаган. Оила аъзоларнинг сони айрим ҳолларда 25–30 ва ҳатто бундан ҳам кўп кишини ташкил қилган. Эр-хотин (ота-она), уларнинг фарзандлари, фарзандларининг ўғил-қизларидан ташқари баъзан ота (эр)нинг оға-инилари хотин, бола-чақалари билан, қазо қилган яқин қариндош-уруғларининг фарзандлари ҳам бирга яшаган.

Бир эр-хотин (ота-она)дан тарқалган авлод аъзолари нечоғлик яқинликларига қараб турлича аталган.

Ўлкамизнинг кўп жойларида ота ёки онасининг отаси «катта бобо», онасининг онаси эса «момо» дейилган. Айрим ерларда «опоқ дада» дейишган. Ота ёки онанинг отаси «бобо», онаси «эна» ҳисобланган. Ўз онасини «опа», «ая», «ойба», «ойи» деб чақиришган.

Тўнғич ўғил бошқалари учун «оға» ёки «ака», кенжа ўғли эса «ини», ёки «ука», тўнғич қизи «опа», кичиклари «сингил» аталган. Отанинг ака-укаларини «амаки», онасининг ака-укаларини «тоға», отанинг опа-сингилларини «амма», онанинг опа-сингилларини «хола» дейишган.

Она томондан бўлмиш опа-сингиллар ва тоға болаларини «жиян», улар эса «тоға» деб аташган. Фарзандлар ота, опа-сингилларининг болаларини «аммавачча», улар эса бир-бирларини «холавачча» дейишган, кейинги уруғ аймоқлари «бўлавачча» («бўла-бачча») деб юритилган.

Ўғилларининг хотинларини «келин», қизларининг эрларини «куёв» деб аташган.

Ота-она фарзандларидан туғилган ўғил-қизлар «невара», неваранинг болалари «чевара», чеваранинг болалари «эвара» ҳисобланган. Ундан кейинги авлод кавара, овара, дувора. Энг охирги, еттинчи уруғ (авлод) болалари деярли бегона ҳисобланган. Халқ орасида баъзан уларни «итарвора» деб ҳам

айтишади. Чунки улардан кейинги авлоддан туғилган фарзандлар яқин қариндош ҳисобланмайди. Бутунлай бегоналашиб кетади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, республика-мизнинг турли воҳа ва водийларида, ҳаттоки айрим қишлоқларида бир ота-онадан тарқалган етти авлод фарзандларини ўзаро яқинлик муносабатларига қараб бутунлай бошқача номлашган.

Патриархал оилада асосан бир кишига бўйсунган. Аниқроқ айтганда, ота оила бошлиғи ҳисобланган. У ҳамма учун якка ҳукмрон бўлган. Унинг айтгани айтган, дегани деган. Бирон оила аъзоси ота рухсатисиз, розилигисиз ҳеч қаёққа бормаган, ҳеч қандай иш қилмаган.

Она отанинг оиладаги ана шу юксак мавқе, обрўйини сақлашга сидқидилдан ёрдам берган. Бирон фарзанди нотўғри ўйлаётган ёки ножўя иш қилаётган бўлса, она «отанлар билиб қолсалар, сени ҳам, мени ҳам тинч қўймадилар, худди балога қоламиз-а», деб уларни бу ниятидан қайтариб турган. Бу мавқе-обрўйини сақлашга яна бир ажойиб удум катта ёрдам берган: оила аъзоларидан бирон киши (онадан ташқари) тўғридан-тўғри отага мурожаат қилмаган. Бу одобсизлик ҳисобланган. Отадан ниманидир сўрамоқчи бўлишса, аввало онага мурожаат қилишган. Она лозим топса отага айтган.

Ота маъқул кўрса, розилик берган. Маъқул кўрмаса, бундай қилсин деб ўз фикрини билдирган.

Патриархал оилада ҳамма катта-кичиклигига қараб ҳурмат талаб бўлган. Ўзидан каттани ҳурмат қилиш ва унга сўзсиз бўйсунуш ҳамма учун шарт ҳисобланган. Шунга кўра, ота бирон ерга кетган ёки уйда бўлмаган вақтларида оилага она ёки тўнғич ўғил бошчилик қилган.

Оила аъзоларининг биронтаси (беш ёшгача бўлган болалар бундан мустасно, албатта) кунини бекор ўтказмаган. Албатта у ёки бу иш билан банд бўлган. Қўлидан иш келадиган ўғилми, қизми, неварами — ишқилиб ким бўлмасин, оиланинг кундалик иш-юмушларига қарашган. Тўнғич ўғил асосан отага кўмаклашган. Ота билан далага чиққан, бозорга борган, хўжаликнинг оғир-енгил ишларига қарашган. Тўнғич қиз эса онанинг ўнг қўли бўлган. Унинг оғирини енгил қилган. Агарда оилада ўғил-қизлар кўп бўлса, ҳар бири му-

айян бир юмуш билан шуғулланган. Ўғилларининг бири эшакка миниб, даладан сигирларга ўт юлиб келган, ўтин ташиган. Бири мол-ҳолга қараган; молни қир, адирга олиб чиқиб кетган. Уйда боқаётган бўлса, емига, сувига қараган, ўт-ем, сув ғамлаган. Бири ўтин арралаган, ўтин ёрган, ғишт қуйган, лой-сувоқ билан шуғулланган. Ҳовлидаги экин-тикинларга, томорқадаги дов-дарахтлар, сабзавот, полизга сув қуйган, чопиқ қилган, ўтини юлган ва ҳоказо.

Қизлари эса онага дастёрлик қилишган. Кимдир идиш-товоқни ювган, қумғон, обдасталарга сув тўлғазиб қўйган, яна бировлари уй-ҳовлиларни супурган, кир ювган, тандирга ўт ёққан, нон ёпган, тушлик ва кечки овқатга қараган ёки кичик ука ва сингиллари билан банд бўлган.

Ҳамма кунда қилиб юрган иши билан овора. Ҳар ким ўз ишини билиб қилган. Эрталаб ўринларидан туриб чой ичиб бўлганлари ҳамона ҳар ким кунда қиладиган ишига киришган. На ота, на она уларга уни қил-буни қил деб айтиб ўтирмаган.

Ҳаммага она бош-қош: ўзи кийим тикиш дейсизми, кўрпа қавиғи дейсизми, — нима билан бандлигидан қатъи назар, ҳовлида ким нима билан шуғулланаётганидан доимо хабардор. Бирортаси у-бу ишни кўнгилдагидек қилмаётган, пала-партиш, чала қилаётган бўлса, секингина ёнига чақириб, камчилигини тушунтириб, қайта қилдирган.

Кўп оилаларда бир-бирларига сизлаб мурожаат қилишган. Отаси ҳам, онаси ҳам барча фарзандларига сизлаб сўзлаган. Бақир-чақир билан эмас, қарғаш билан эмас, балки меҳрибонларча, мулойимлик билан самимий муомалада бўлишган. Уйдаги, ҳовлидаги уларнинг бир-бирларига нима деяётганликларини кўни-кўшнилар эшитган эмас.

Шу аснода ҳозирги айрим кўни-кўшниларникида бўлиб турадиган машмаша, можароларни кўриб, ҳайрон қоласан, киши. Кунда бўлмаса ҳам деярли кунора бақир-чақир, қарғиш. Эс-ҳушини йиғиб, оқ-қорани таниб қолган болаларига бирон нимани тушунтириш ёки қилдириш вақтида бақириб-чақириб гапиришади. Ётиғи билан тушунтириб, қандай қилиш кераклигини айтиб, самимийлик билан иш қилдирса бўлмайдими?!

Ана шундай ҳолларда кўшни, аввал кўрсатиб, тушун-

тириб, кейин осойишта талаб қилсангиз яхши эмасми, дегудек бўлсангиз, э, қўшни яхши гапни булар тушунмайди, фақат бақирсангизгина қилишади деб ҳафсалангизни пир қилиб юборишади.

Кунда бақир-чақирни, бўлар-бўлмас қарғишни эшитаверган ўғил-қиз ҳам без бўлиб, ота-она айтган гапга қулоқ солмай, билганини қилаверади. Ота-боболаримиз бежиз айтишмаган: урсанг эти қотади, сўксанг бети қотади.

Бу мақолда ҳикмат кўп. Ота-боболаримиз бекорга шундай дейишмаган. Инсон, шу жумладан фарзанд ҳам гапнинг гадоси. Унга ширин сўз, меҳрибонлик ёқади. Яхши сўз филни ҳам йўлга солар деган нақлни эшитмаганмисиз?!

Ўзбек хонадонларида оила аъзоларининг бир-бирларига нисбатан ўзаро ҳурмат-иззатда бўлиши ниҳоятда юқори қадрланган. Кичикнинг каттага бўйсунмаслиги у ёқда турсин, ҳатто гап қайтариши ҳам қораланган. Бу — кўрққанидан эмас, балки ғоят ҳурмат қилганидан.

Оиланинг тинчи, осойишталиги, саранжом-саришталиги, оила аъзоларининг бир-бирларига бениҳоя меҳр-садоқати, ҳаммаси — ҳаммага, энг аввало онага бевосита боғлиқ бўлган.

Она ақлли, доно, меҳрибон, самимий, камтарин, заҳматқаш, тadbиркор бўлган оилаларда кундалик турмуш, ҳаёт ниҳоятда фаровон, кўнгилли ўтади. Ана шундай онага эга бўлган оилаларда фарзандлари ҳам ажойиб, ҳамма ҳавас қиладиган, меҳнатқаш, қўли гул, ғамхўр бўлади.

Шунинг учун ҳам илгарилари кимки бирон ўзбек хонадонига совчиликка боргудек бўлса, аввало шу хонадоннинг аёлига, қизнинг онасига эътибор беришган. Онасини кўриб, қизини ол ибораси ана шундан келиб чиққан бўлиши керак.

Оилада она (хотин) зиммасига жуда катта ва ниҳоятда масъулиятли вазифа юкланган. Оиланинг бутун, таъбир жоиз бўлса, ички ташвиши хотин зиммасида бўлган. Жуда содда қилиб айтганда, отанинг вазифаси топиб келишдан иборат бўлса, онанинг вазифаси эри топиб келганини юзага чиқариб, оила аъзолари, кўни-қўшни, қариндош-уруғ, ошна-оғайни, қолаверса бутун маҳалла, қишлоқ аҳли олдида таҳсинга сазовор бўлишдан иборат бўлган. Бу айтишга осонку, аммо жуда ҳам оғир ва масъулиятли вазифа бўлган.

Кўпчилик оилаларда оналар, хотинлар бу вазифанинг

уддасидан чиқишган. Оилага, рўзғорга файз-барака киритиб келишган. Камомадини бекитиб, борини тежаб, исрофгарчиликка йўл қўймай, рўзғор тутишган.

Фарзандлари ҳам шу йўлдан боришган. Ота-она измидан юришган. Қўш уясида кўрганини қилади деганларидек, фарзандлари ҳам оилада кўрган-билганларига қараб, ота-она қилган ишларига таяниб йўл тутишган.

Ўзбек хонадонида ҳар бир оила аъзоси бир-бирига суянчиқ, бир-бирига таянчиқ бўлиб келган. Кундалик турмуш икир-чикирлари, юмуш-ташвишларини биргаликда енгишган.

Патриархал оилада ўғилларини тезда ўзларидан ажратишга ҳаракат қилишмаган. Ҳатто уларни уйлантирганларидан кейин ҳам ота-она бағрида яшайверишган. Тўнғич ўғилнинг фарзанди вояга етиб, уйланганидан кейингина ота-онанинг розилиги билан уларнинг фотиҳа-дуосини олиб, алоҳида рўзғор бўлиб чиқиб кетишган.

Ажралиб чиққан ўғилга ота ўз имкониятига қараб ери, мол-ҳолидан тегишли қисмини, кундалик турмушда қийналмай яшаши учун етарли қилиб ажратиб берган. Албатта, уй-жой, моли, ери бўлиши керак эди. У ёғи ўзининг ҳаракатига боғлиқ бўлган. Эр-хотин қўш ҳўкиз деганларидек, ёш келин-куёв биргалашиб ҳаракат қилишган, деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланган. Эр косибчиликдан хабардор бўлса, шу ҳунари орқали ҳам мол топган.

Шуни айтиш керакки, у замонларда бирон касб-ҳунардан хабари бўлмаган эркак зотининг ўзи бўлмаган. Албатта, ота бирон-бир касбга эга бўлган: дурадгор ё чилангарми, аравакаш ё пиллакашми, тикувчи ё тўқувчи, ямоқчи ё чега-чими, боғбон ё деҳқонми — ҳарҳолда ҳунарли бўлган. Ота ё бобосининг касбини давом эттирган ёхуд бирон устага шогирд тушиб ўзига ёққан ҳунарни ўрганиб олган. Айрим ҳолларда бир эмас, бир йўла бир неча ҳунардан хабари бўлганларнинг ҳам сони кам эмас эди. Бунинг сири жуда оддий: ҳар бир хонадонда ўғил бола бўлсин, қиз бола бўлсин, ота-онаси ёинки қўни-қўшниси, қариндош-уруғидан болалиги, ёшлигидан ҳунар ўрганган. Ўзбекларда «Йигит кишига етмиш ҳунар ҳам оз», деб бежиз айтилмаган.

Хонадон соҳибаси ҳам тек ўтирмаган. Кундалик юмуш-

лардан бир дам бўлса-да, бўш қолгудек бўлса, ўтириб дўппи, кашта тиккан, тикувчилик қилган, ип йигирган.

Баъзан бутун оила битта ҳунар билан шуғулланган. Масалан, новвойчилик қилишган, бўёқчилик ҳунари билан тирикчилиги ўтган.

Дастлабки йиллари, то ота-онаси бағридан ажралиб чиққан ўғил ўзини ўнглаб, оёққа туриб олгунига қадар ота-она унга вақти-вақти билан, заруриятга қараб, имкон борича у-бу билан кўмаклашиб турган. Ўғил ўзини бемалол эплай оладиган бўлганидан сўнг, эндиликда у, ўз навба-тида, ота-онасига ёрдамлаша бошлаган. Шу тариқа бу ажойиб одат авлоддан авлодга ўтиб, оила аъзоларининг қон-қонига сингиб кетган, тенги йўқ бир удумга айланиб қолган. Бир-бирига таянчиқ, суянчиқ, елкадош бўлиш — ота мерос.

Фарзанд ҳамма вақт оила учун зўр қувонч бўлган. Шу куни фарзанд туғилган хонадонда ўз-ўзидан катта байрам, тантана. Айтса-айтмаса, чақирса-чақирмаса ҳам ҳар тарафдан қариндош-уруғлари тўпланиб кела берган. Ҳар бири бирон совға-салом билан: тойчоқ дейсизми, тана, қўй дейсизми, гилам, палос дейсизми. Аёлларнинг қўлида тоғора-тоғора егулик, тансиқ овқатлар, мева-чева, ширинликлар. Лаган, тоғора, патнисларнинг устида қўша-қўша кийимликлар, сарполар.

Ўғил туғилгудек бўлса, ота-она, айниқса ота қувончининг чеки йўқ. Яқин қариндош-уруғлари ҳам беҳад шод. Зиёфат кетидан зиёфат уланиб кетганини кўрсангиз. Яхши хабар келтиргани учун суюнчи олувчиларнинг кўплигини айтинг! Ким пул берган, кимдир тўн кийгизган, белбоғ, кўйлак, рўмол, кийимлик, ширинлик ва ҳоказо. Ҳар ким борини, топганини берган. Бойроқ хонадонларда суюнчисига ҳатто қўй, тана, тойчоқ совға қилишган.

Фарзанд туғилган хонадонда хурсандчилик рамзи сифатида, дарҳол келганларга дастурхон ёзилган. Ҳар хил пишириқлар пиширилган. Кўп жойларда бўғирсоқ пиширишиб, қиз ёки келини эсон-омон қутулиб, фарзандли бўлганини билдириш мақсадида узоқ-яқин кўни-кўшни, қариндош-уруққа тарқатишган.

Чақалоқли уй чиллалаи ҳисобланган. 40 кунгача келини ё қизининг тўшаги устида шам, чироқ ёниб турган. Ўрнидан

туриб кўп юришига, бирон иш, юмушга қўл уришига йўл қўйишмаган. Бу хонадон чиллала деб ҳеч кимни олдига йўлатишмаган.

Оила аъзолари қанчалик кўп бўлмасин, бир хўжалик бўлиб яшашган. Ҳамма топганини онасига олиб келиб берган. Рўзғор бир, барча бир қозондан овқатланган.

Оила аъзолари орасидаги ўзаро муносабат ислом ақидалари, шариат қонунлари, авлод-аждодларимизнинг ахлоқ-одоб бобидаги удумлари асосида қурилган.

Ота меҳмон кутиш, тўй, маъракаларда хизмат қилиш, ҳашарга чиқиш, зарур ҳолларда қўни-қўшниларга ёрдам бериб, у ёки бу хизмат юмушларини бажариб беришга одатлантирган.

Она эса қизларини уй-рўзғор ишларига аралаштириб, масаллиқ тайёрлаш, овқат пишириш, идиш-товоқ, кир ювиш, уй-ҳовлини супуриш, ўрин солиш-йиғиш, уй-юмушларидан бир дам бўшаган вақтларида у-буни ямаш, дўппи, кашта, қийиқча ва бошқа нарсаларни тикиш ишларига ўргатган.

Шу тариқа фарзандлари меҳнаткаш, хўжалик, рўзғорда деярли ҳамма иш қўлидан келадиган бўлиб тарбияланган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ахлоқ-одоб ақидалари заминидан қурилган бу тарбия фақат итоаткорлик, бўйсунуш руҳидагина эмас, балки энг аввало ва асосан яқинлари, қўни-қўшнилари, умуман барчага иззат-икром билан қараш, ҳурмат қилиш, эъозлаш, инсон ҳақида қайғуриш, мададкор бўлиш, ҳамдардлик қилиш, меҳрибонлик кўрсатиш мақсад-эзгулари билан яшаш руҳи ўз тажассумини топган.

РЎЗҒОРИНГ БУТ, КЎНГЛИНГ ТЎҚ

Қадимгилар яхши, тўкис рўзғор жаннат дейишган. Дарҳақиқат, рўзғоринг бут бўлса, ташвишинг кам, кўнглинг тўқ бўлади. Кечалари тинч ухлаб, кундуз кунлари бамайлихотир юрасан. Уним йўқ, буним йўқ деб ташвиш қилмайсан. Уйдан хурсандчилик билан чиқиб кетиб, хурсандчилик билан кириб келганингга нима етсин!

Шуни яхши тушунган ота-боболаримиз рўзғорни иложи борича доимо бут қилиб қўйишга ҳаракат қилишган. Егулик,

ичгулик нарсалар камида бир-икки ойга етарли бўлмаса, рўзгорчиликда қийналиб қолиш ҳеч гап эмас. Олиб келиб берган, ғамлаганларинг ҳаш-паш дегунча тугаб қолиб, етиш-мовчилик рўй бериши, рўзгорда қоқилиб қолишинг мумкин.

Ахир, бекорга рўз ғор деб қўйишибдими?! Чиндан ҳам хўжалик бу – бамисоли бир ғор. Қачон қарасанг, униси кам, буниси кам. У ёқдан тўлдириб борсанг, бу ёқдан ўпирилиб тураверади.

Ҳа, азизлар, рўзгор тутиш осон иш эмас. У рўзгор боши – отадан ҳам, онадан ҳам жуда катта тадбирлиликни, сабр-қаноат, уддабуронликни талаб қилади. Бир сўз билан айтганда, рўзгор тутиш – бу ҳам бир илм, унинг сир-асрорларини болалик чоғи, ёшликданоқ ота-онадан секин-аста, бирма-бир ўрганиб бориш зарур.

Рўзгор энг аввало ҳар бир оила, хонадон талаб-эҳтиёж, имкониятларига қараб режаланади. Ошиб-тошиб ҳам кетмаслиги, элникдан кам ҳам бўлмаслиги лозим. Ана шу оддий рисолага амал қилинган оила, хонадонда рўзгор доимо маромида бўлади.

Аммо рўзгор ҳамма вақт ҳам бир хилда кечмайди. Рўзгор рўзгордан фарқ қилади. Унинг ҳам паст-баланди бор.

Ота-боболаримиз ўзининг кундалик серташвиш ҳаётида рўзгорчиликнинг ана шу томонларига эътибор бериб келишган.

Қадим замонлардан буён рўзгорда отанинг ҳам, онанинг ҳам ўз ўрни бўлиб келган. Ота рўзгорим деб куну тун тинмай ишлаган, изланган. Эрта тонгдан қош қорайгунга қадар ўзини у ишга, бу ишга уриб, топганини уйига ташиган, болаларимга бўлсин деб, фарзандларига илинган. Қисқаси рўзгорни бут қилиб қўйиш ота зиммасида бўлган.

Ўзбек хонадонларида ота олиб келиб берганини рўёбга чиқариб, тежаб-тергаб сарфлаш она зиммасига юкланган. Кўп нарса – рўзгорнинг тўқислиги асосан онага боғлиқ бўлган. Умр йўлдоши топиб келганини бир зумда тамомлаб, олиб келган нарсаларингиз тугади, деб қўл қовуштириб ўтираверадими, ё ота топиб келганини муайян режа билан, тежаб-тергаб, эртанги кунларни ҳам ўйлаб иш тутадами!

Қадимги одамлар шуни жуда яхши билишган ва шунга катта эътибор беришган. Қиз бола бировнинг хасми, борган

жойида урилмаслиги, қоқилмаслиги учун уни болалигидан рўзгор икир-чикирларига ўргата боришган. Шунинг учун ҳам ўзбек қиз, аёлларининг ҳаммаси рўзгорни ортиқча қийналмай, тезда эплаб кета олган, эрининг топиб келганини ўйлаб сарфлаш, исрофгарчиликка йўл қўймасликка ҳаракат қилишган. Ўзбек хонадонларида, ҳатто бойлиги ошиб-тошиб ётган, бой-бадавлат оилаларда ҳам бирон нарсанинг неснубуд бўлишига, исроф қилиниб, чиқиндига чиқариб юборилишига йўл қўйилмаган.

Оддий бир мисол. Дейлик, нон ортиб, суви қочиб, қотиб қолди. Уни кучук-мушук еб кетади, деб кўча-кўй, далага ёки чиқиндилар устига олиб бориб ташлашмаган. Нон азиз, ушоғи ундан ҳам азиз деб, дарҳол ёнғоқдай-ёнғоқдай келадиган қилиб тўғраб, осма саватларда қуритишган. Нон тугаб қолган кезларда, уни чойга, сут ёки қатиқ, шўрва, суюқ ошга солиб, ивитиб ейишган. Майда бўлаклари, ушоқларини ҳовончага солиб, туйишган. Қарабсизки, ажойиб толқон тайёр, ҳам даво: жигилдон қайнаганда, зардоб қайнаганда кони фойда!

Кўча-кўйда, уй-ҳовли олдида мевалар тўкилиб қолгудек бўлса, шу заҳотиёқ йиғиштириб, лат еган, қурт тушган жойларини тозалаб, паррак-паррак қилиб кесишган, соя-салқинда қуритишган. Мевалар камчил қиш ойларида, болалар, умуман катта-кичиклар мева-чевани соғиниб қолган кезларда ана шу қоқилардан оз-оздан тамадди қилиб туришган.

Илгари-илгарилари боғи, боғчаси, томорқаси бор хонадонларнинг барида қишга сақлаб олиб қўйилган мевачевалар тугаганидан кейин турли мева қоқилари истеъмол қилинарди: шафтолиқоқи, олмақоқи, тутқоқи, қовунқоқи...

Қиш чилласи кезлари иссиқ танчада ўтириб маза қилиб қоқи ердик: этли, ширин. Шимиб ўтирсанг, маза қиласан.

Қоқи қилишга ярамайдиганлари мол емига қўшиб юборилар эди.

Қозон қайнатиш мақсадида ишлатилган хилма-хил сабзавотлар — карам, сабзи, шолғом, қизилча, пиёз, шунингдек бодринг, таррак, ҳандалак, қовун, тарвуз каби турли полиз экинларининг пўчоқлари ҳам чиқинди қилинмаган: жўхори, арпа, кепак, ем билан қориштириб, молга беришган.

Кўпчилик ёшлар майлику-я, ҳатто катталарнинг ҳам талай қисми бир нарсани яхши тушунишмайди ёки тушунишса-да, етарли эътибор беришмайди: ҳар қандай мева, сабзавот, полиз, дон-ғалла, буғдой, шолининг шираси, мазаси пўсти, қобиғи яқинида бўлади. Шунинг учун ҳам қадимгилар сабзавот, мева, полиз экинлари пўчоғини артаётганда намуноча қалин артасан, мазаси қолмайди-ку, деб уришиб беришган.

Ўтган замонлардаги воқеаларни ёзаётибмиз-ку, кўз олдимизда беихтиёр шу кунларда онда-сонда бўлса ҳам учраб турадиган айрим нохуш аҳволлар гавдаланмоқда.

Билмадик, тўқликка шўхликданми ёки мустақиллик ша-рофати билан дастурхонимиз анча тўкин-сочин бўлиб қолганиданми, ўтган кунларимизни унутиб қўяётганликларимизданми, ҳарҳолда баъзи жойларда озми-кўпми исрофгарчиликка йўл қўйишаётганликларини кўриб хафа бўлиб кетасан.

Яхши биласизки, чиқиндиларни ташлаш учун шаҳарларда махсус жойлар қурилиб, у ерларга қопқоқли катта-катта идишлар (уларни контейнер дейишади) қўйиб қўйилган. Қоғоз учун, латта-путта учун, идиш-товоқ, ойна синиқлари учун, пўчоқ учун алоҳида-алоҳида контейнерлар ажратилган.

Ёлғон бўлмасин, чиқиндихоналар ёнидан ўтиб кетаётганимизда бир неча бор эшитганмиз, кўрганмиз ҳам, чиқиндихоналарга қаровчи ходимлар айрим одамлардан нолиб, куйиниб гапиришади: буни қаранг, ношукур бандалар, ахлат орасига бус-бутун нон бўлакларини ҳам аралаштириб ташлаб юборишибди-я. Қотган нонларни йиғиш учун алоҳида идишлар қўйиб қўйганмиз-ку, шунга солмасдан ахлатга ташлашади-я!! Инсоф қолмади, бу одамларда!

Ҳақиқатан, уларнинг куйинганича бор. Наҳотки, баъзилар шу оддий инсоний тушунчани унутиб қўйишган бўлса?!

Ҳа, бир-икки ана шундай бефаросат одамлар қилсақилипти-да, шунга ҳам шунча шов-шувми, деб бу ҳолларга бепарволик билан қарайдиган одамлар ҳам топилади, албатта.

Лекин, сирасини айтганда, ана шундай ҳолларнинг онда-сондагина бўлса ҳам учраб туришининг ўзи, биз,

Ўзбеклар шаънига ҳеч тўғри келмайдиган бир ҳол-ку?! Нега бунга жиддий ёндашмаймиз?! Нега йўл қўйиб беряпмиз?!

Энг ёмони яна шундаки, бундай ишларни кўпинча эндигина онги шаклланаётган ёш болакайларга топширишади! Оқибати нима бўлади? Шу болада нонни чиқиндихонага ташласа бўлаверади, деган нотўғри тушунча ҳосил бўлиб қолмайдими?!

Ушоғи ерга тўкилса териб оладиган халқ фарзанди бўлатуриб, индамай ўтиб кетаверамизми?

Аммо уни ана шу тариқа увол қилаётганлари билан ишлари йўқ. Бутун пойтахтимиз бўйича, умуман барча шаҳарларимиз, қолаверса, бутун республикамиз бўйича кунда қанча нон ва нон маҳсулотлари ана шундай тарзда исроф қилинаётганини ҳеч хаёлингизга келтириб кўрганмисиз?!

Олижаноб халқимиз ҳеч қачон ноннинг ушоғини ҳам увол қилишга йўл қўймаган. «Ноннинг ушоғи ҳам нон», — дейди доно халқимиз. Нондан улуг нарса йўқ! Нонсиз яшаб бўлмас, гапни ошаб бўлмас!

Шундай экан, уни тежаш, эъозлаш ҳақида қанчадан-қанча мақол, шеър, ривоят, нақл, назмий асарлар, плакат, афишалар чиқариб, тушунтириш ишлари олиб борилаётганига қарамай, ана шундай ачинарли ҳолларнинг давом этаётганига ачинасан, киши!

Тўғри, баъзи-баъзида новвойхонадагиларнинг бепарволиги, ҳафсаласизлиги, аниқроғи, масъулиятсизлиги оқибатида нон дўконларимизга чала пишган, ўртасини босиб кўрсанг пилч-пилч бўлиб турган, қўлингни ботириб кўрсанг чип ёпишадиган нонларни олиб келишади. Дўкончилар ҳам тузукроқ текшириб олмасдан, қайтариб юбориш ўрнига индамай сотаверишади.

Оқибатда нонни қаёққа қўйишни, уни нима қилиш мумкинлигини билолмай, кўча-кўйга, ариқдан оқаётган сувга, жуда бўлмаса, целлофанга солиб, чиқиндихона ёнига олиб бориб қўйишади.

Мол-ҳоли, товуги бор хонадонларга олиб бориб бериш, ёки кунда бир неча бор келиб-кетадиган сутчиларга бериб юбориш, оз бўлса, овқат қидириб юрган қуш, чумчуқлар келиб қўнадиган жойларга майдалаб, ёйиб қўйиш хаёлларига ҳам келмайди.

Бу биргина нон мисолида. Бошқа нарсалар-чи?! Қоғоз,

картон, газета, журнал, китоб, газлама парчалари ва яна қанча-қанча ахлатга олиб чиқиб ташланаётган буюмларни айтинг!

Кўп қаватли уйлар атроф-теварақлари, маҳаллалар, кўча-кўйлар, овлоқ ерларни синчиклаб айланиб чиқсангиз, тонналаб металл йиғиб олса бўлади. Бундан Бекобод металлургия заводидагилар бағоят хурсанд бўлишарди.

Ўртаҳол ва камбағал ўзбек хонадонларида рўзғор, шубҳасиз, ҳаммавақт ҳам бут бўлавермаган. Боридан ҳам камомади кўп бўлган. Айрим оилаларда баъзи масаллиқлар ҳафталаб, ойлаб бўлмаган. 5—6 кунда бир гўштли овқат ейишса жуда катта гап бўлган. Шунда ҳам нолишмаган, бориға барака, бориға шукр қилиб, кундалик ҳаёт икир-чикирлари билан банд бўлишган. Болалар уйдаги ёзда ғамлаб қўйилган турли қоқиларни еб, қоринларини тўйғазиб юришган.

Аммо уй ичи билан, бола-чақаси билан қимирлаб турган, куну тун меҳнат қилган оилаларнинг турмуши ҳар ҳолда ёмон бўлган эмас.

Даромадга қараб буромад деганларидек, кимда-ким кўп ишлаб топса, турмуш анча яхши бўлган.

Ҳар бир хонадон кундалик турмушда керак бўладиган нарсаларни иложи борича анча барвақт ва кўпроқ ғамлашга ҳаракат қилган. Хусусан, дон-дун, ўтин-кўмир, мол-қолга хашак, ем, товуққа дон дейсизми.

Йилига икки бор ғамлашган: ёзлик билан қишлик. Ёз-лигини қишда, қишлигини — ёзда.

Оилада бугдойи, арпаси, сули, тариқ, жўхориси, мош-гуручи, ёғи камида уч-тўрт ойга етадиган миқдорда бўлмаса, рўзғорим бут деб ҳисоблашмаган. Бир йилга, ҳаттоки икки йилга бемалол етадиган даражада бўлса, рўзғори тўкис оилалар сирасига кирган.

Ўртаҳол ва камбағал оилаларда асосан кундалик саъйи ҳаракат, меҳнат билан, деҳқончилик, чорвачилик орқасида топилган озиқ-овқат маҳсулотлари ҳисобига рўзғор тутиб келинган. Бозорлардан сотиб олишга ҳамманинг ҳам қурби етавермаган. Бир парча ери, бир-иккита катта-кичик моли бўлса, ўзини бахтиёр оила деб ҳисоблаб, шунинг ҳисобига рўзғор қилган.

Камбағал хонадонларда ҳовлисининг олди ва орқа томонларидаги бир бўлак ерни қишин-ёзин кавлаб, ўғитлаб, парвариш қилиб, рўзғорга керакли нарсаларни экиб, мева-чева, сабзавот, полиз экинларини етиштиришга ҳаракат қилинган. Битта эчкиси бўлса, шунинг сути билан болачақани сут ва сут маҳсулотлари – қатиқ, саримой, қаймоқ, сузма, қурт билан боққан.

Қишлик, ёзлик емак-ичмакни нес-нобуд қилмай, уринтириб қўймай, таъми-мазасини йўқотиб қўядиган даражага етказмай сақлаш сир-асрорларини яхши билган ота-боболаримиз бу борада ҳар ишни оби-тобида бажаришга ҳаракат қилишган.

Ҳар қайси хонадонда озиқ-овқат маҳсулотлари сақланадиган махсус омборхоналар бўлган.

Дон-дунни қоп, қанор, катта хумларда сақлашган. Сабзавотлар – сабзи, пиёз, шолғом ва бошқалар учун нам тегмайдиган, қуруқ ердан бел баравари келадиган чуқурликда катта-кичик ўралар қазилган. Оғзи тор, ичи тобора кенгая борадиган бу ўраларнинг тубига, шароитга қараб, қум ёки похол солинган.

Омборхона деворларига ёғоч қозиқлар қоқилган бўлиб, уларга каноп тортилган. Канопа истаган нарсани осиб: қовун, узум, олма, нок, беҳи, гармдори ва ҳ.к.

Омборхона ичи қишин-ёзин доимо шамол тегиб турадиган қилиб қурилган.

Чой, туз, туйилган қалампир сингари нарсаларни жун газлама ёки бўздан тикилган халта, хуржунларга солиб қоқиқларга осиб қўйилган.

Рўзғор учун керакли бирор озуқа, масаллик камайиб қолаётган бўлса, вақтида тўлдириб борилган.

У вақтларда музлатгичлар бўлмагани учун гўшт, сут сингари тез бузиладиган маҳсулотларни пишириб сақлашга ҳаракат қилинган.

Масалан, гўштни пишишига озгина қолгунича чала қовуриб, қовурдоқ ҳолида, ёғ ичига солиб қўйиб сақлашган. Зарур бўлганда керагичасини олиб, қозонда бир сидра обдан қовуриб овқат пиширилган.

Сутни қайнатиб, қаймоғи олингач, ундан ҳар хил сут маҳсулотлари тайёрланган: қатиқ ивигилган, сузма тайёрланган, кувига қўйиб, сариёғ олинган, қурт қилинган.

Кечки ортиб қолган овқатларни тоғора, челақларда косага қўйиб, омборхонанинг салқин, баҳаво жойларига осилган чамбаракларда ёки ҳовлидаги ариқдан муздек сув оқиб турган бўлса, ана шу сувда сақлашган.

Хонадон ҳовлисида ўчоқ, тандир бўлган. Ўчоқнинг ёзгиси, қишкиси бўлган. Ёзгиси ҳовлининг ёқилган ўтин, гўзапоя, таппи тутуни уй ичига кирмай, дов-дарахтларга тегмай, ҳавога бир зумда тарқалиб кетадиган, шамол эсиб турадиган очиқ, қулай жойига ўрнатилган. Қишкиси эса ошхона ичига қурилган.

Уйни иситиш, ўчоқ, тандирларда ёқиш учун қишга саржин-саржин ўтин (ғўла, тараша) гўзапоя, саксовул, мол-ҳоли бор хонадонларда таппи ғамланган.

Уйларининг томига сомон, похол, ўт-ўлан ғарамлари бостирилган.

Хонадон уйларида қулф деган нарса бўлмаган. Эшик ҳалқалари орасига арқон, ип, латта ўтказиб, бир сидра боғлаб кетаверишган. Баъзиларида бу ҳам бўлмаган, кўча эшиги шундоқ юзасига ёпиб қўйила берган.

АЁЛНИНГ САРИШТАСИ – РЎЗҒОРНИНГ ФАРИШТАСИ

Рисоламизнинг олдинги бобида рўзғорнинг бут бўлса, кўнглинг тўқ бўлади деб ёзган эдик. Лекин, кўнглинг бутунлай тўқ бўлиши учун шунинг ўзигина етарли эмас, албатта. Эндиги бутун гап хонадон соҳибасига боғлиқ. Аёл саранжом-саришта бўлса, рўзғорингни жаннатга айлантиради.

Ҳа, ўзбек аёли «бироннинг хасми, бориб тушган жойида тиниб-тинчисин, ўзидан кўпайсин, қоқилмайдиган-сурилмайдиган бўлсин», деб болалигиданоқ рўзғор тутиш сирасорларига ўргатиб келинган. Беш ёшли қизалоқ вақтидан қўлига ип-игна беришиб, тикиш-ямашга машқ қилдиришган, секин-аста барча уй ишларини бажара оладиган — ҳовли супуриш, ўчоққа ўт ёқиш, қумғонни қайнатиш, сигирни соғиш, ем-терт тайёрлаш, сут пишириш, қатиқ ивитиш, хамир қориш, нон ёпиш, қўйингки, аёл зоти рўзғорда нима қилиши керак бўлса, барчасининг уддасидан чиқа оладиган қилиб тарбияланган. Шунинг учун ҳам ўзбек қизлари вақт-соати етиб, бирон хонадонга келин бўлиб тушгудек бўлса,

ҳар қандай уй-рўзғор ишларини уддалай оладиган бўлган ва бу жиҳатдан ҳеч кимдан гап эшитмай яшаб келган.

Халқимиз орасида яхши хотин ҳақида жуда кўп ажойиб мақол, матал, ривоятлар оғиздан-оғизга ўтиб юрган.

Яхши хотин — уйнинг гули, ёмон хотин — эрнинг шўри, дейдилар қадимгилар.

Яхши хотин — уй эгаси, ёмон хотин — йўл эгаси.

Яхши хотин — умр боли, ёмон хотин — жон заволи.

Яхши хотин — қанд едирар, ёмон хотин — панд едирар.

Яхши хотин — хазина.

Яхши хотин — уй бўстони, ёмон хотин — зимистони.

Яхши хотин — уй зийнати, ёмон хотин — тўй зийнати.

Эрни эр қиладиган ҳам хотин,

Қаро ер қиладиган ҳам хотин.

Эрнинг вазири — хотин.

Хотинлик рўзғор — гулдир,

Хотинсиз рўзғор — чўлдир.

Хотиннинг сариштаси,

Одамнинг фариштаси.

Бу мақол, маталларда жуда катта ҳикмат бор. Ўзбек аёли бундан ҳам ортиқ мақтовларга муносиб.

Ўзбек аёлининг кўли гул. Нима қилмасин — бари обитобида бўлади. Ўзи ҳам, иши ҳам, гаплари ҳам ширин. Тиниб-тинчимай меҳнат қилгани қилган. Пиширадиган таомларининг ширинлиги, мазалилигини айтмайсизми.

Масалан, нонини олиб кўрайлик. Турларининг кўплигини қаранг: девори тандирда ёки ер тандирда ёпилган оби нон, гўштли, жиззали оби нон, зоғора нон, гижда нон, юпқа нон, қатлама нон, патир нон, ширмой нон, ёғлиқ кулча, кўмач нон — эҳе, саноғи-адоғи йўқ! Биргина Самарқандда қанчадан-қанча хилма-хил нонлар ясалган: «нони тароқи», «нони забони гав», «нони обаки», «нони пўлати», «нони заргорони», «нони кўлабоки», «нони осийи», «нони тафтон» ва ҳоказолар.

Афсуски, бу нонларнинг кўпи ҳозирда унутиб юборилган. Камбағаллар нони деб ном олган зоғора нонни ҳеч еб кўрганмисиз? Хусусан, ичига пиёз солиб ёпилган зоғора нонини емабсиз, оламга келмабсиз. Зоғора нон маккажўхори ёки оқ жўхори унидан ясалган. Баъзан хамирга керагича ошқовоқ ҳам кўшилган.

Камбагал оилалар бугдой уни тугаган пайтларда жўхори, арпа ёки тариқ унидан ҳам нон ёпиб еганлар.

Айрим ўзбек хонадонларида товада ёки қизитилган тошда нон пиширишган.

Бугдой унидан тайёрланган ёғма, чалпак (чўзма), бўғир-соқ, ўрама, юпқа сингари таомларни тайёрлашни билишган. Яна кўшалок кулча, як қафа, заргарон, тандир чўрак, қашқар патир, қашқар гижда, хиндуги, чап-чап, жим-жима, пилдироқ ширмой, хамак, сохта, седана пайванд, кунгираддор, пиёзли нонлар...

Нонни ҳам одамларнинг ёши, истак, иштиёқига қараб ёпишган. Болаларга асосан ширин, тотли кулча, ёши анчага бориб қолган отахон-онахонларга пиёзли нон ёпилган. Йигитлар кўпроқ жазли нонни хуш кўришган.

Қайси овқат билан қандай нон ёйиш кераклигининг ҳам фарқига боришган. Шўрвага патир яхши, ширчай билан нони тафтон айна муддао бўлади.

Айрим нон турларини, масалан, нони осие (тегирмон нони)ни истаган вақтда, нонуштада ҳам, тушлик овқатда ҳам, оқшомда ҳам суйиб истеъмол қилишган.

Чунончи, турли тадбирларда маълум хил нонлар ёпилган. Тўй-маъракаларда юпқа нон, седана пайванд нон, ширмой патир ёптирилган. Совға-салом учун кунгураддор нон олишган. Бемор кўришга борганда обихол олча гули нони харид қилинган. Рўза, ифторлик вақтларида нишолдага юпқа нонни ботириб ёйишни хуш кўришган. Қаймоқ билан ёйишга энг яхшиси нони кўлободи ҳисобланган. Мураббо билан ширмой нон истеъмол қилинган. Шўрвага эса патирдан яхшиси йўқ.

Тадқиқотчиларимизнинг далолатига қараганда, нонларимиз таркибида тахминан 30–35 фоиз оқсил, 60–70 фоиз шакар моддаси (крахмал), В, РР белгили дармондорилар, шунингдек, фосфор, кальций, темир ва бошқа фойдали озуқалар бор.

Мутахассисларнинг фикрича, тандирда ёпилган нонда ҳикмат кўп. Яхши пишган нон енгил ҳазм қилинади. Ноннинг мағзи ғалвирак-ғалвирак бўлади. Тандир ичи тафтидан инфрақизил нурлар таъсирида нами тамоман буғланиб кетади. Оқибатда нон юмшоқ, қуруқ, енгилгина бўлади.

Тандирда ёпилган нон аслида, ҳозирдаги айрим нонлар сингари, тиш билан қийналиб узиладиган даражада, резинага ўхшаб қолмасдан, сифати бузилмайди. Тандир нони ниҳоятда серговак бўлгани боис меъда ажратган ширани яхши сингдириб олади ва ошқозонга тушган нон бўлаклари парча-ланиб кетади. Тандирдан яқиндагина узилган иссиқ ноннинг димоғни чоғ қиладиган хушбўй, ёқимли ҳиди кишига олам-олам завқ бағишлайди, баҳри-дилини очади.

Ривоятга кўра, Ҳирот султони Ҳусайн Бойқаро «Дунёдаги энг хушбўй ҳидни келтиринг», — деб қолибди. Унга кучоқ-кучоқ гул келтиришибди. Султон: «Йўқ» — дебди. Қалампирмунчоқ рўпара қилишибди. Ҳусайн Бойқаро рад этибди. Ер юзидаги жамики ҳидли нарсаларни муҳайё қилишибди, султон бўлса: «Мен айтган бу эмас», — деб туриб олибди. Кейин: «Уч кун муҳлат ичида топсаларинг топдиларинг, бўлмаса ҳаммангни жазолайман», — дебди. Вазирлар нима қилишларини билолмай, ўйлайвериб бошлари қотибди. Ҳусайн Бойқаро истаган ҳидни топиша олмай, охири Навоийнинг олдига боришибди. «Султонимиз айтган ҳидни топиб, бизни ҳалокатдан сақлаб қолинг», — дейишибди.

Дўстининг кўнгли қандай ҳидни истаганини билолмай, Навоийнинг ҳам боши қотибди. Деҳқон бободан сўраган экан, у: «Янги ёпилган нондан олиб боринглар-чи, отам раҳматли дунёда энг мазали ва ёқимли ҳид буғдой унидан ёпилган тандир нон, ҳеч қайси ҳид унга етолмайди, дегувчи эдилар», — деб маслаҳат берибди.

Навоий хурсанд бўлиб, деҳқон айтганини қилибди, бир сават нон ёптирибди-да, саройга етиб борибди. Бир зумда саройга ажойиб ёқимли ҳид таралибди, барчанинг дилини яшнатиб юборибди.

«Раҳмат, дўстим, — дебди Ҳусайн Бойқаро нонларни кўриб, — кўнглим янги ёпилган нон истаётган экан, топиб келибсиз».

«Султоним, раҳматни менга эмас, деҳқон бобога айтинг, кўнглингиз хоҳишини шу киши топди», — деб жавоб берибди Навоий. Ҳусайн Бойқаро деҳқонга бош-оёқ сарпо беришни буюрибди.

Шундай қилиб, нон иси сеҳри оқибатида Султон Хусайн Бойқаронинг кўнгли олинбди, кўпчилик хижолат ва жазодан қутулибди.

Мирзо Бобур ўз лашкарлари билан шикорга чиққанда доим қотган ширмой нон олиб юришларини буюрган. Ўша вақтлардаёқ ширмой кулча одамларнинг энг яхши кўрган, севиб истеъмол қиладиган нонларидан бири ҳисобланган.

У вақтдаги ширмой нон ҳозирги тешик кулчаларга ўхшаш бўлган экан. Хамирдан ширмой кулчалар ясалиб, ўрта-сида тешик қолдиришган. Тандирга тўрттасини битта қилиб, бирлаштириб ёпишган экан. Тандирдан узилган кулчалар совий бошлагач, бир нечтасини ипга осиб, офтобда қуриштишган.

Ана шундай қуритилган ширмой кулчалар тизимини Бобур аскарлари отларининг бўйнига ёки ўз елкаларига осиб сафарга чиқар эканлар.

Бирон чашма ёнида дам олгани тўхташганда кулчалардан керагичасини чашмага ботириб олиб истеъмол қилишган. Сувга ботирилган ширмой кулча билқиллаб жуда ейишли бўлар экан.

Тандирда нон ёпиб ейиш ҳар бир ўзбек хонадонининг азалий одати бўлган. Бу одат асрлардан буён авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. Шаҳарларда нисбатан камроғу, аммо қишлоқларимизда ҳали-ҳанузгача асосан тандир нони истеъмол қилинади.

Тандирда нон ёпиб ейиш ҳам бир ажойиб маросим тусини олган. Бутун уй ичи билан, ҳатто кўни-кўшнилари билан биргалашиб нон ёпиш, бир-бирлари билан дийдор кўришиб, хурсандчилик қилишни ёқтиришган. Бундай ҳолларда аёлларнинг бири ун эласа, бири хамиртуруш тайёрлаган, бири хамир қорган, бири кулча нон ясаган, бошқаси тандирга ўт ёққан, яна бировлари нон ёпган.

Ҳар қайси ўзбек хонадониди унни бир сидра элакдан ўтказиш мажбурий одат тусини олган. Эланган ундан тайёрланган нон ниҳоятда силлиқ чиқади. Энг муҳими, унга турли сабаблар билан аралашиб қолган чўп, ип, ҳар хил ёт нарсалар элакда қолади.

Аммо, негадир ҳозирги уй бекалари ундан таом тайёр-

лашдан олдин унни элашмайди. Ҳолбуки, унда тасодифан шиша синиғи, сим бўлағи, чўп ва кўпгина бошқа ёт нар-салар бўлиши мумкин. Шу боис унни албатта бир карра элакдан ўтказган маъқул.

Нон ёпиш маросимида хонадонларнинг ёш қизлари ҳам қатнашган. Бу тарбиявий жиҳатдан жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Нон ясаётганда катта-кичик қизларнинг ҳам ясаган кулчаси қанчалик бўлиқ-бўрсилдоқ, қип-қизариб, чиройли чиқишидан хурсанд бўлган. Бу уларда тандирда нон ёпишга қизиқиш, иштиёқ уйғонишига сабаб бўлган. Энг муҳими ана шунда.

Нон ёпиш кезлари кичкинтойларнинг хурсандчилигини кўрсангиз. Иссиқ, бўрсилдоқ кулчани қўлига ола солиб кўчага, ариқ бўйига чопишган. Ариқнинг нариги бошига югуриб бориб, кулчани сувга ташлаб, югурганча яна орқага қайтиб келиб, кулча оқиб келишини пойлаб ўтиришган. Кимнинг кулчаси биринчи оқиб келишига мусобақа ўйнашган. Оқиб келган кулчани оласолиб, бир-икки тишлаб, мириқиб ея бошлаган. Орқасидан бир-икки ҳовуч ариқ сувини ичиб, ҳузур қилишган.

Нон ёпишда қайси бир қўшнининг нони яхши чиқса, уни мақтаб, шаънига узундан-узоқ дуолар қилишган. Яқин қўшнилар югуриб чиқиб, «вой, умрингиздан барака топгур овсин, қўшнижон, нонингиз бирам ширин, бирам чиройлик чиқибди-ки, ҳавасим келиб кетди. Ҳой, айтинг, нима қилдингиз, қанақа қилдингиз. Менам бир ўрганиб олай, айланай», – деб хурсанд бўлар эдилар. Катта эс-хушли қизлари бор қўшнилар дарров қизларига ҳам ўргатишни сўраб, нон ёпаётганингизда қизимни ҳам чақиринг, ёрдамлашиб ўзи ҳам ўрганиб олсин, – деб илтимос қилишади.

Иссиқ нон ёпганда дарров маҳалланинг қарисига, якка-ёлғиз отахон ё онахонларга, бева-бечораларга бир жуфт нон чиқариб юбориш қўни-қўшничиликнинг олижаноб бир удуми бўлиб қолган эди.

Овқат пиширишда узоқ йиллар давомида авлоддан авлодга ўтиб келган урф-одатлар, анъаналарга қатъий амал қилишган.

Эрта наҳорда нонуштага чой дамлаб, қайнатилган сут, қаймоқ билан яқиндагина тандирдан узилган иссиқ нон ёйишган.

Пешинга бориб, бирон-бир суюқ овқат тайёрлашган. Кўпинча қайнатма шўрва ёки гўжа, бўтқа пиширишган.

Камбагалнинг асосий таоми «гўжа оши» бўлган. Суюқ ошлари қатиқ солинган гўжа оши, ширхўрда, ширқовоқ, куртобалардан иборат эди. Угра оши, сўк оши, буғдой оши-ни айтиб ўтиш мумкин.

Суюқ ошлар хонадонда мавжуд бўлган масаллиқлардан тайёрланган.

Суюқ ош, қайнатма шўрвага хўжаликдан чиққан сабзавотлар, ош-кўклар, дориворлар қўшиб пиширилган. Шунинг учун ҳам улар жуда ичишли бўлган. Айниқса, оқ жўхоридан тайёрланган гўжага қатиқ қўшиб ичишни жуда яхши кўришган.

Ўзбек хонадонлари орасида кенг тарқалган энг сеvimли суюқ ошларидан маставани алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Гуруч солиб, жазли ёки жазсиз қилиб тайёрланадиган мастава оддий кунлардан ташқари, оилада бирон киши хасталаниб қолганида дармонош сифатида истеъмол қилинган.

«Пазандачилик тарихидан» номли мақолада ёзилишича, эронийлар ийлаб суюлтирилган қатиқни «маст оби» деб аташаркан. «Мастава» бизда суюқ ош маъносини билдиради. «Ош» сўзи об (сув) ва шоли (гуруч) сўзларининг бош ҳарфларидан таркиб топган.

Суюқ таомлардан яна нўхат шўрва, товук шўрва, қовурма шўрва, мошхўрда, ёрма, ловия оши, пиёвани эслатиб ўтса бўлади.

Илк баҳор кезлари «илик узилди» пайтларида суюқ ошлардан яна бири «атала» ичишган. Фарзанд кўрган аёлларга ҳам биринчи кунлари албатта атала беришган. Аталанинг қийма солиб пиширилгани айниқса тўйимли бўлган.

Кечга бориб бирон қуюқ овқат пишириш одат тусига кирган. Ўзига тўқ ўзбек хонадонларида ўзбек таомларининг отахони — палов пиширилган. Палов ҳам хилма-хил бўлган. Қайси хилини пишириш фаслга ва оила аъзоларининг хоҳишига қараб танланган. Қишки совуқ кунларда «қазипалов», «пўстдумба палов», «кўй гўшти палов» тайёрланган. Баҳорнинг дастлабки ойларида, кўкат-майсалар энди униб чиқаётган, дов-дарахтлар, тоқлар барг ёза бошлаган кунлари

кўпроқ «коваток палов» истеъмол қилинган. «Саримсоқ палов» ҳам пиширилган. Кузда «беҳи палов» тайёрлашни яхши кўришган.

Палов Туркистоннинг турли ерларида турлича тайёрланган. Самарқанд, Бухоро, Хоразм паловлари пишириш усули ва кўриниши жиҳатидан бир-биридан анча фарқ қилади.

Қуюқ овқатлардан шавла кенг тарқалган таомлардан ҳисобланган. Шавланинг ҳам тури кўп бўлган: қовурма шавла, ловияли шавла, туршакли шавла ва ҳоказо.

Қуюқ овқатлардан яна мошкичирини эслатиб ўтиш керак. Бу таом ҳам палов, шавла сингари ўзбек хонадонларида жуда қадимдан буён тайёрланиб келган.

Ўзбек аёллари турли бўтқалар тайёрлашни ҳам яхши билишган. Мохора, нўхат шўрак, сўк бўтқа, ширгуруч, қовоқ солинган сут оши ана шундай таомлардан ҳисобланган.

Бадавлат ўзбек оилаларида хонадон соҳибалари гўштли таомлар пиширишни ёқтиришган. Айниқса чорвадор ўзбек хонадонларида худонинг берган куни гўштли овқат тайёрланган: турли барра (масалан, «барра гўшт», «яхна барра», «тандир барра», «ҳасип» ва бошқалар) уларнинг энг яхши кўрган ва тез-тез истеъмол қилиб турадиган сеvimли таомларидан бўлган.

Эркаклари вақти-вақти билан овчиликка чиқиб турадиган оилаларда ёввойи ўрдак, тустовуқ, каклик, бедана каби паррандаларни овлаб келишганидан кейин ана шу паррандалар гўштидан турли тўйимли овқатлар пишириб турилган.

Қабоб пишириш ўзбекларнинг энг қадимий одати бўлган. Узоқ йиллардан буён истеъмол қилиниб келинаётган бу хил таомларнинг тури ҳам кўп: қийма қабоб, сих қабоб, қозон қабоб, тандир қабоб, жигар қабоб, чарви қабоб, чўпон қабоб ва ҳоказо.

Қовурма овқатлардан каклик қовурма, бедана қовурма, тухумли қовурма, жигар қовурма, шолғом қовурмалар турли сабзавотлар солиб пиширилган.

Ўзбек оилаларида аёллар вақти-вақти билан махсус маросим таомларини ҳам тайёрлаб туришган. Булар: ҳолвайтар, бўғирсоқ, ўрама, варақи (пўссиқ), угра оши (чучвараси билан), ширгуруч ва бошқалар.

Бу овқатларнинг кўпчилиги аждодлар арвоҳига бағиш-лаб ис чиқариш мақсадида пиширилган. Бирор оғирроқ туш кўриб чиқса, тушида оламдан ўтган яқинлари кўринса, дарҳол ана шу таомлардан бирини, кўп ҳолларда ҳолвайтар пишириб, ўтган-кетганларни хотирлаб, дуойи-фотиҳа қилиб ейишган.

Миллий ширинлик, қандолатчилик маҳсулотлари ҳақида тўхталадиган бўлсак, ўзбеклар яшайдиган қишлоқларда қандолатчи усталар жуда ҳам кўп бўлган. Усталарнинг ҳар бири маълум бир ширинликни пишириш билан шуғулланган. Шунга қараб уларни нишолдачи, пашмакчи, ҳолвачи деб аташган.

Қандолатчилар пиширган «оби новвот», «пашмак», «парварда», «ҳолва» деярли ҳар қайси ўзбек хонадони дастурхонининг кўрки бўлган. Айниқса, ҳолвалари ҳаммага ёққан. Турлари ҳам кўп бўлган: «кунжутли ҳолва», «тахин ҳолва», «бодроқ ҳолва», «писта ҳолва», «бодом ҳолва» ва ҳоказо.

Не сабабдандир, кейинги йилларда, қандолатчи усталар тайёрлаб келган турли ширинликлар деярли унутиб юборилди. Уларни тайёрлаш сир-асрорларини яхши билган уста қандолатчилар ҳам камайиб кетди.

Тўғри, совет йилларида хилма-хил миллий ширинликлар ўрнини Россиянинг қатор шаҳарларидаги кондитерлик фабрикаларида тайёрланган конфетлар, шоколадлар эгаллаб олди. Лекин барибир ўзимизнинг қандолатчи усталаримиз тайёрлаб келган ширинликларнинг ўрни бошқача-да. Мазаси ҳам, таъми ҳам ажойиб!

Яхшиямки, мустақиллик шарофати билан ўзбек қандолатчилиги яна оёққа тура бошлади: қадимий ширинлик турлари кўплаб тайёрланяпти. Бироқ, ҳали қадимги усталар тайёрлаган даражада ширин, ейишли, тўйимли эмас.

Ширинликлар ҳақида гап очган эканмиз, ўзбек аёллари тайёрлаган ҳар хил қиём, шинни, мурабболарни эслатиб ўтиш ўринли бўлади.

Қиём асосан қанд, шакардан тайёрланган. Бу асосий хом ашё ҳисобланган. Шакардан ташқари мева, ўсимликларнинг шираси қўшилган. Мисол учун, янтоқ қанди аралаштирилган.

Кузда соғилган кўй ёки эчки сутига новвот талқони кўшиб тайёрланган қиём жуда фойдали бўлган.

Ўзбек оилаларида мураббо истеъмол қилишни яхши кўришган. Мурабболарнинг тури кўп бўлиб, улар данакли, уруғли мевалар, полиз экинларидан пиширилган. Мурабболар анжир, олча, ўрик, беҳи, нок, олма, олхўри, шафтоли, гилосдан, шунингдек узум, ёнғоқ, полиз экинларидан қовун, тарвуз, яна сабзидан тайёрланган.

Қиёмлар орасида гул қиёми, гўра (довучча) қиёми, тоғолча қиёми, гўра ёнғоқ қиёми айниқса қадрланган.

Ҳар қайси ўзбек оиласида қиём, мурабболардан ташқари ҳар хил шинни тайёрлашга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Ичимликлар орасида кўк ва қора чойдан бошқа турли хўл ва қуруқ мевалардан тайёрланадиган ичимликлар ҳам кўп истеъмол қилинган. Узум мусалласи (виноси), тариқ бўза, қимиз ва бошқа ичимликлар ҳам кенг тарқалган. Ўзбек хонадонининг энг кўп тарқалган ва жуда севимли ичимлиги — бу туршак шарбати. Қуритилган туршакдан ўн-ўн бештачасини қайнаган илиқ сувга ташлаб, устига дока ёпганча бирон чет жойга олиб кўйиб, эрталабгача сақланган ўрик (туршак)лар эриб, таъми, шираси сувга чиққан, сув нимтатим, ичишли бўлиб, жуда ҳам фойдали ҳисобланган: ични равон қилган, юракка далда, дармон бўлган. Туршак қайнатмасини айниқса баҳор кезлари, илик узилди дамларда ичиб туриш тавсия қилинган. Хусусан, ёши ўтиб қолган отахон, онахонларга, беморларга, қуввати кам аёллар, болаларга ичириб турилган.

Ўзбек хонадонининг аёллари нафақат ҳар хил ширин, тўйимли овқатлар пиширишни, ичимликлар, қиём, шинни, мусаллас тайёрлашни билган, шу билан бирга қайси вақтда қандай овқат тайёрлаш кераклигига ҳам риоя қилишган.

Улар, чунончи, овқатларни иссиқлик ва совуқлик овқатларга бўлишган. Бу одат жуда қадимдан қўлланиб келинаётган, авлоддан авлодга ўтиб бораётган бир удум.

Овқатларни кишиларнинг мижози (темпераменти)га қараб фарқлашган.

Мижоз ҳақида қадимги олиму фозиллар бир қатор катта-кичик рисоалар ёзишган. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан ҳозиргача қадимги табиблардан қолган тиббий

мерос — қўлёзма манбалар орасида мижозга бағишланган асарларни ҳам турли тиллардан ўзбек тилига ўгириб, чоп этишга эришилди. Булар орасида Муҳаммад ат-табиб ал-Ҳаравийнинг «Мижоз ҳақида рисола» китоби алоҳида аҳамиятга моликдир.

Мазкур рисолага «Тибномаи туркий» (Туркча тиб китоби) ва «Рисолаи Муҳаммад табиб» (Муҳаммад табиб рисоласи) номли асарлар киритилган.

Мижоз (арабча мижоз) инсонда уч хил бўлар экан: биринчиси — иссиқ, иккинчиси — ўртача, учинчиси — совуқ.

Иссиқ мижозли кишилар иссиқ мижозга эга овқатлардан кўп еса, унинг вужудида иссиқлик кўпаяди. Совуқ мижозли кишилар совуқ мижозли овқатлардан кўп еса, унинг баданида ҳўллик ва сустлик кўпаяди. Ўрта мижозли кишиларга эса иссиқ ёки совуқ мижозли овқатлар зарар қилмайди.

Абу Али ибн Синонинг айтишича, унсурларнинг ниҳоятда майда бўлаклардан қарама-қарши кайфиятларнинг бир-бирига таъсиридан пайдо бўладиган кайфиятларга мижоз дейилади. Ибн Сино уқтирадики, унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирига таъсир қилади. Натижада маълум бир кайфият пайдо бўлади. Ана шу кайфият мижоз деб аталади.

Мижоз нафақат одамларга, шунингдек ўсимликлар, улардан тайёрланган маҳсулотлар, сабзавот, полиз, мевачеваларга ҳам хос бўлган. Ҳатто дори-дармонлар ҳам мижозга қараб фарқланган.

Оддий халқ бунинг сиру асрорини яхши тушунмаган бўлса-да, ота-боболари, она-бувиларидан кўрган-билганларига қараб иш тутиша берган. «Нега шундоқ қилияпсиз?» — деб сўрагудек бўлсангиз, «ким билади, бувиларимиз шунақа қилишган, биз ҳам қилиямиз-да», деб соддагина жавоб бериб қўя қолишган.

Ўзбек аёллари қўй ва от гўшти, ёғини «иссиқлик» деб ҳисоблашган. Шунингдек, кузги буғдой, мош, маккажўхори, сабзавотлардан — ошқовоқ, сабзи, лавлаги, мевалардан — узум, анор, нок, полиздан қовунни ҳам «иссиқлик» деб билишган. Мол гўшти, ёғи, ўсимлик ёғи, ёзги буғдой, оқ жўхори, турп, пиёз, мевалардан шафтоли, олма, ўрик — «совуқлик».

Кундалик рўзгорда оила аъзоларининг юриш-туриши, сай-ҳаракатларига разм солиб, ўзларича ё совуқлиги, ё иссиғи ошган ҳисоблаб, шунга яраша парҳезда ушлашган.

Ширинликлар ичида энг яхшиси, киши соғлиғига путур етказмайдигани новвот ҳисобланган. Унинг ҳар қандай мижозга заррача ҳам зарари йўқ. Қанд ҳам зарар қилмайди. Жигар, қовуқ ва буйракка фойдалидир.

Бурунгилар, айниқса рўзгорнинг бутун икир-чикирини билиб разм солиб юрган момолар йил фаслларининг қайси дамларида нима ейиш, нима қилиш кераклигини яхши билишган. Билмаганларини бошқалардан сўраб-суриштириб, айтилганларга қатъий амал қилишган.

Азиз китобхон! Ушбу рисолада авлод-аждодаларимизнинг ҳаёт, турмуш тарзи ҳақида биз билган, биз кўрган-эшитган нарсалар ҳақида баҳоли қудрат қисқача ҳикоя қилиб беришга ҳаракат қилдик.

Айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, ота-боболаримиз ўзбек халқига хос камтарона, ниҳоятда тежамкорона, авлоддан авлодга ўтиб келаётган қадимий урф-одат, удумларга қатъий амал қилган ҳолда яшашган.

Ўзбек халқи — доно халқ. Ота-боболаримизнинг асрлар давомида сайқал бериб, ривожлантириб, такомиллаштириб келинаётган қадриятлари ниҳоятда бебаҳо, бетакрор, тубсиз ҳазина. Бу ҳазинадан ҳар ишда, ҳар қадамда, ҳар соатда тўлатўкис фойдалана билган, уни авайлаб, эъозлаб, бойитиб борган миллат, халқ кам бўлмайди!

МУНДАРИЖА

Муаллифлардан	3
Муқаддима	5
Ўзбек шажараси муаммолари	7
Аждодларимиз кимлар бўлган	7
Сакларнинг қайси бири	8
Туркми, туркийми	16
Аждодларимиз бошидан кечирган тарихий даврлар	19
92 бов	26
Хоразмда қайси авлодлар яшаяпти	33
Сурхондарё, Қашқадарёда-чи	35
Минг, юз, қирқ авлодлари	41
Етти пуштингиз ким	44
Ўтмиш турмуш маданияти ва маънавияти	48
Яқин ўтмишда	48
Баҳри-дилингиз очилади	55
Ёзда салқин, қишда иссиқ	64
Бир-бирига суянчиқ, бир-бирига таянчиқ	70
Рўзгоринг бут, қўнглинг тўқ	76
Аёлнинг сариштаси – рўзгорнинг фариштаси	83

ЭШҚОБИЛ ХОЛИҚОВ,
МУҲАММАДЖОН РУСТАМОВ,
МОЙЛИ ЛАФАСОВ

МЕРОСИМИЗ ИЛДИЗЛАРИ

Илмий-тарихий мақолалар ва этнографик очерклар

Тошкент «Маънавият» 2008

Муҳаррир *У. Кўчқоров*
Мусаввир *М. Авламов*
Тех. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *С. Юсупов*
Компьютерда тайёрловчи *Г. Отаскевич*

Босишга 24.06.2008 й. да рухсат этилди. Бичими 84×108/32. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 5,04. Нашр т. 4,43. 2000 нусха. Буюртма № 137. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома. 21–08.

«КО'НИ-NUR» масъулияти чекланган жамиятида чоп этилди. 100047. Тошкент, Машинасозлар мавзеси, 4. 2008.